T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

UYGUR TURFAN METİNLERİNDEKİ FELSEFÎ MESELELER – TANRI, ÂLEM VE AHLÂK TASAVVURU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ESRA ÇOLAK

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ HAKAN ÇOŞAR

KASTAMONU 2021

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

UYGUR TURFAN METİNLERİNDEKİ FELSEFÎ MESELELER – TANRI, ÂLEM VE AHLÂK TASAVVURU

Esra ÇOLAK

Danışman	**Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇOŞAR**
Jüri Üyesi	**Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ**
Jüri Üyesi	**Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR**

KASTAMONU - 2021

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

Esra Çolak

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

UYGUR TURFAN METİNLERİNDEKİ FELSEFÎ MESELELER –
TANRI, ÂLEM VE AHLÂK TASAVVURU

Esra ÇOLAK
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇOŞAR

Doğu Türkistan Uygur Türkleri, yerleşik hayata geçen, yazıyı ve kâğıdı kendilerine özgü alfabeleriyle kullanan, farklı dinlerden etkilenen Türk tarihi ve İslamiyet öncesi Türk düşüncesi ile ilgili günümüze önemli eserler bırakan bir kağanlık olmuştur. Bu eserlerin Doğu Türkistan'ın birçok şehrinde ve özellikle Turfan bölgesinde yazıldığı tespit edilmiştir.

Uygur Turfan metinlerinin ortaya çıkışı ise 19. yüzyılın sonlarına doğru bir grup kâşifin Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesine düzenledikleri seferler sonucunda olmuştur. İngiliz, Rus, Çin, Macar, Japon ve özellikle Alman araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen keşiflerde Uygurlara ait birçok yazılı belgeler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışmada, Uygurların düşünce ve inanç sistemlerini etkileyen meselelerin mahiyeti, dolayısıyla felsefî düşüncenin temel sorunları olan Tanrı, âlem ve ahlâk tasavvurlarının araştırılması amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda ortaya çıkarılmak istenen temel sorun Uygurların özelde Tanrı, âlem ve ahlâk tasavvurları, genelde düşünce sistemlerini ve inançlarının öngördüğü temel ilkeleri algılayış biçimlerini tespit etmektir.

Araştırmaya, Uygur Turfan metinleri ile ilgili yapılan Almanca ve Türkçe eserler kaynaklık etmiştir. Eserlerdeki felsefî meselelerin tahlili sonucunda Uygur Türklerinin politeist bir Tanrı inancına sahip oldukları, âlem tasavvurlarında yaratmanın düalist bir şekilde gerçekleştiğine inandıkları, ahlâk ilkesini ise insanı nihaî mutluluğa götüren en önemli unsur olarak benimsedikleri tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Uygur, Turfan, Tanrı, Âlem, Ahlâk

2021, 95 sayfa

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

PHILOSOPHICAL MATTERS IN UIGUR TURFAN TEXTS – REALISATION OF GOD, UNIVERSE AND MORALITY

Esra ÇOLAK
Kastamonu University
Institute of Social Sciences
Department of Philosophy and Religion Sciences

Supervisor: Assist. Prof. Hakan ÇOŞAR

East Turkestan Uigur Turks, who became sedentary and a khaganate, used writing and paper with their unique alphabets left important works about Turkish history and pre-Islamic Turkish thought, influenced by different religions. It was determined that these works were written in many cities of East Turkestan and especially in the Turfan region.

The emergence of the Uigur Turfan texts was the result of a group of explorers' expeditions to the Turfan region of East Turkestan towards the end of the 19th century. Many written documents belonging to the Uigurs were brought to light as a result of the expeditions made by British, Russian, Chinese, Hungarian, Japanese and especially German researchers. In this study, it is aimed to analyze the main aspects of the issues affecting the thought and belief systems of the Uigurs, and therefore the conceptions of God, the universe and morality, which are the main problems of philosophical thought. The main problem that is aimed to be revealed as a result of the research is to determine Uigurs' conception of God, universe and morality in particular, their system of thought and perception of the basic principles of their beliefs.

German and Turkish works related to Uigur Turfan texts are the source of the research. As a result of the analysis of the philosophical issues in the works, it was determined that the Uigur Turks have a polytheistic belief in God, believe that creation takes place in a dualist way within their conception of the universe, and adopt the moral principle as the most important element that leads people to ultimate happiness.

Keywords: Uigur, Turfan, God, Universe, Morality

2021, 95 pages

ÖNSÖZ

Tarih boyunca yalnızca ticaret güzergâhı olarak değil, aynı zamanda din ve medeniyet aktarımının da ilk uygulama sahası sayılabilecek olan İpek Yolu; Uygur, Çin ve İran kültürleri ile ilgili birçok bilgiler sunmuştur. Zira çevre, hangi zamanda olursa olsun insanı içine alan maddî bir âlem olmakla birlikte ona manevî sahada da etki eden unsurları barındıran ortam özelliğini de taşımaktadır. Bahsi geçen Orta Asya kültürleri ile birlikte özellikle Uygur Kağanlığı ile ilgili edebî eserler, bugün Almanya Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nde sergilenmektedir. Tarih boyunca elde edilen bu yazılı metinlerden Türklere ve özellikle de Uygur Türklerine ait dinî ve felsefî meselelerin incelenmesi amaçlanmıştır. Uygur Turfan metinleri de bu araştırmaya veri sağlayan başlıca kaynaklar olmuştur.

İlk Uygur Turfan metinlerinin Berlin'e getirilmesinden yüz yıl sonra, metinler üzerinde filolojik çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı alanında yapılan çalışmalar sonucunda da metinlerin yazıldığı diller, kelimeler ve içerikleri ile ilgili bilgiler araştırılmıştır. Uygur Turfan metinleri üzerinde yapılan araştırmalarda felsefî düşünceyle ilgili elde edilen kavramlar da incelenmiştir. Bu metinlerin oluşturulmasında birçok dinî, ahlakî, ruhsal ve sosyal nedenlerin olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Uygur Turfan araştırmaları sonucunda dinî inançlar, felsefî düşünce sistemleri, edebî eserler ve dilbilimsel kavramlar ile ilgili birçok konu başlığı için araştırma sahası oluşmuştur. Özellikle Tanrı, din, âlem ve ahlâk anlayışı gibi felsefenin temel meseleleri ile ilgili metinler Uygur Turfan Araştırmaları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Araştırmanın tüm sürecinde bilgileri ve yönlendirmeleriyle rehberlik eden danışmanım sayın Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇOŞAR hocama teşekkürlerimi arz ederim. Desteklerinden dolayı aileme şükranlarımı sunarım.

Esra ÇOLAK
Kastamonu, Temmuz, 2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET……...……...……..... iv

ABSTRACT……...……...…...v

ÖNSÖZ……...……...…….. vi

İÇİNDEKİLER……...……..... vii

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ……. ix

1. GİRİŞ..... 1

1.1. Araştırmanın Konusu..... 1

1.1.1. Uygurlar..... 1

1.1.2. Turfan Bölgesi..... 6

1.1.3. Turfan Metinleri..... 8

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi..... 10

1.3. Araştırmanın Kapsamı..... 11

1.4. Yapılan Çalışmalar..... 12

1.5. Yöntem..... 19

I. BÖLÜM: UYGUR TURFAN METİNLERİNDE TANRI ANLAYIŞI..... 20

2.1. Tanrı Anlayışı..... 20

2.2. Eski Türk İnanışında Tanrı Anlayışı..... 22

2.3. Uygurlarda Tanrı Anlayışı..... 25

2.3.1. Budist Uygur Metinlerinde Tanrı Anlayışı..... 28

2.3.2. Maniheist Uygur Metinlerinde Tanrı Anlayışı..... 36

II. BÖLÜM: UYGUR TURFAN METİNLERİNDE ÂLEM ANLAYIŞI..... 41

3.1. Âlem Anlayışı..... 41

3.2. Eski Türk İnanışında Âlem Anlayışı..... 43

3.3. Uygurlarda Âlem Anlayışı..... 47

3.3.1. Budist Uygur Metinlerinde Âlem Anlayışı..... 50

3.3.2. Maniheist Uygur Metinlerinde Âlem Anlayışı..... 58

III. BÖLÜM: UYGUR TURFAN METİNLERİNDE AHLÂK ANLAYIŞI.... 63

4.1. Ahlâk Anlayışı..... 63

4.2. Eski Türk İnanışında Ahlâk Anlayışı..... 65

4.3. Uygurlarda Ahlâk Anlayışı..... 68

4.3.1. Budist Uygur Metinlerinde Ahlâk Anlayışı..... 71

4.3.2. Maniheist Uygur Metinlerinde Ahlâk Anlayışı..... 77

5. SONUÇ VE ÖNERİLER..... 81

KAYNAKLAR..... 85

ÖZGEÇMİŞ..... 95

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Alm.	Almanca
km²	Kilometre kare
m	Metre
M. Ö.	Milattan önce
M. S.	Milattan sonra
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
°C	Santigrat derece

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Uygur Turfan Metinlerindeki Felsefî Meseleler başlıklı araştırmada Uygurların tarihi, yaşadıkları Turfan bölgesi, bu bölgede ürettikleri yazılı metinler ve metinlerdeki Tanrı, âlem ve ahlâk ile ilgili felsefî meseleler ele alınacaktır.

1.1.1. Uygurlar

Uygur isminin 717 yılında yaşanan ayaklanmayı konu alan Orhon Yazıtlarında geçtiği ve "bağlaşmak, uymak, ittifak kurmak, birine bağlı olmak" anlamlarına geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca Çin kaynaklarında Uygurların Huihe (uçan şahin), Weihe, Huihu, Weiwu, Yuanhe, Yuange ve Weiwuer şeklinde geçtiği bulgusuna da ulaşılmıştır (Eraslan, 2012; Aydın, 2018).

Soyları Asya Hunlarından gelen Uygurların tarihi yedinci yüzyıla dayanmaktadır. Uygurlar, Gobi Çölü'nün kuzeyinde Selenge Irmağı civarında Töles veya Çin kaynaklarında Tiele olarak geçen boylarla birlikte yaşamışlardır. İlk olarak 605 yılında Uygurlardan olan Çikin, boyların başına geçmiş ve bu dönemde Burkancılık yani Budizm inancı aralarında yayılmıştır. 630 yılında Çikin'in oğlu İlig Bodhisattva (Pusa) Dokuz Oğuz boylarını kendi yönetimine bağlayarak boylarının topraklarını genişletmiştir. Budizm'in Mahayana mezhebine inanan Uygurlar, Bodhisattva'yı din adamı, dine hizmet eden hükümdar veya bey unvanı olarak kabul etmişlerdir. Burkancılık veya Budizm'de, Burkan'dan yani Buddha'dan sonra en yüksek mertebede olan Bodhisattva'dır. Dolayısıyla Uygurlar Çikin'in oğlu İlig'in, Burkan dininin koruyucusu olduğuna inanmışlardır. Aynı zamanda İlig, Çin'in kendilerine vergi vermesini sağlayacak başarılar da elde etmiştir (Aydın, 2018; Bang, Gabain, Rahmeti, 1934, s. 247, Franke, 1950, s. 363'ten aktaran Tekin, 2019, s. 8).

İlig Bodhisattva'dan sonra Uygurların kağanı Kutluğ (Tumidu) yönetimi ele almıştır. Yaklaşık olarak 648 yılında P'o-jun ve daha sonra kız kardeşi Pi-su-tu ülkeyi yönetmiştir. 680 yılında Pi-su-tu'nun oğlu Tu-kie-çı Uygurların başına geçmiştir. 680

yılından itibaren Çin'deki hanedan karışıklıklarını fırsat bilen Göktürkler, kağanları ve vezirleri ile birlikte eski toprakları olan Ötüken'i almak istemişlerdir. Fakat Uygurlar Ötüken'de bulunduğu için Göktürkler onlarla savaşmış ve 697 yılında kağanın kardeşi Kapgan, Uygurları Ötüken'den çıkarmıştır. Uygurların bir kısmı Çin'in yönetimi altında Kansu (Ganzhou) ve Liangzhou bölgesine yerleşmiş, İpek Yolu'nun zenginliklerinden faydalanmaya başlamışlardır.

Kansu bölgesine yerleşen Uygurların başına 715 yılında Tu-kie-çı'nın oğlu Fu-ti-p'o geçmiş, Göktürk hükümdarı Kapgan Kağan ile savaşmış ve başarılar elde etmiştir. Uygurlar, Fu-ti-p'o'nun yerine geçen bir sonraki hükümdarlarına Çinlilerden 'devam eden ecdat' anlamına gelen 'Ç'eng-tsung' unvanını vermelerini istemişlerdir. Daha sonra Hu-şu yönetimin başına geçmiş; ancak Çinliler, Uygurların Kansu bölgesindeki ekonomik başarılarını istememiş, Uygurların güçlü süvarilerini kendi ordusuna katmış, sonunda Kansu bölgesinden çıkarmışlardır. Ötüken'e de Göktürklerin yeni kağanı Bilge'den dolayı geri dönemeyen Uygurlar, Hu-şu idaresinde Orhon Irmağı bölgesine yerleşmişlerdir (Tekin, 2019).

Bilge Kağan öldükten sonra Göktürk devleti zayıflamaya başlamış, oğulları tahta geçmiş ancak onlar da öldürülmüşlerdir. Çin ise bu durumu fırsat bilmiş ve 742 yılında Karlukları, Basmılları ve Uygurları da etkileyerek Göktürklere karşı ayaklanmalarını sağlamıştır. Göktürklerin yeni kağanı olan Ozmış, 744 yılında Basmıllar ve diğerleri tarafından; 745 yılında da onun yerine tahta geçen kardeşi Baimei Kağan ise Uygurlar tarafından öldürülmüş ve Göktürklerin yönetimi ortadan kaldırılmıştır. Uygurlar, önce birlikte hareket ettikleri Basmılları, daha sonra da Karlukları ortadan kaldırmış ve daha önce terk etmek zorunda kaldıkları Ötüken'i tekrar ele geçirmişlerdir. 745 yılında 'Kutluğ Bilge Köl Kağan' unvanıyla tahta geçen Uygur kağanı Kutluğ Boyla, Ötüken Uygur Devletini (Tekin, 2019) ve fiilen üçüncü Türk İmparatorluğu'nu kurmuştu (Ball, 2021).

Kutluğ Kağan, devletinin merkezini yeni kurduğu Ordu Balık'a (Karabalgasun) taşımış ve yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Böylelikle Uygurlar, Türk boyları arasında yerleşik hayata geçen ilk topluluk olmuştur. Kutluğ Kağan ile birlikte Uygurlar Budizm inancını tekrar benimsemiş, Çince'den dinî ve felsefî eserler tercüme

ettirmiş, kendi matbaaları ile bu eserleri çoğaltmış ve Türkler arasında yayılmasını sağlamışlardır. Bununla birlikte hukuk, tıp ve astronomi üzerine çalışmalar yapmış ve ticaretle de ilgilenmişlerdir (Eraslan, 2012).

Bu dönemde Uygurlar, sınır komşuları olan Tang Hanedanlığı ile yakın ilişkiler kurmuştur. 747 yılında Kutluğ Kağan'ın oğlu Moyun Çor (Bayançor), Idıkut (mukaddes ruh) unvanıyla tahta geçmiş, Çin ile askerî ve ekonomik alanlarda iyi ilişkiler kurmuştur. O da babası gibi Ötüken'i ticaret kervanları için önemli bir merkez olmasından dolayı geliştirmiş, ticaret mallarını koruyabilmek için dört duvarlı evler yapmış ve adına yazılmış olan anıtta da şöyle demiştir: "Soğud ve Çinli (ustalara) Selenga üzerinde bir zenginler şehri yaptırdım." Tüm bu başarılı faaliyetler ile birlikte Moyun Çor, 755 yılında Çinli General Roshan'ın (parlak kişi) Tang Hanedanlığına karşı başlattığı An-Lushan ayaklanmasını da 29 Ocak 757'de bastırmıştır (Mackerras, 1972, s. 9; Özbay, 2019, s. 20).

759 yılında da Moyun Çor'un oğlu Bögü 'Tengride Bolmış El Tutmış Alp Külüg Bilge Kagan' (İtiken) unvanıyla tahta geçmiş, ülke en parlak dönemini yaşamaya başlamıştır. O da Tang Hanedanlığına hem siyasî hem de askerî anlamda yardımcı olmuştur. Şöyle ki 762 yılında Şı Çav-i isyanı çıkmış, yaklaşık dört ay boyunca isyanı durdurmak için Tang Hanedanlığının şehrinde kalmış, kuşatma sırasında Maniheist rahiplerle tanışmıştır. Uygur kağanı isyanı bastırmış ve dönüş yolunda dört Maniheist rahibi beraberinde götürmüştür (Tekin, 2019).

Komutanlarının bazılarının itirazlarına rağmen Bögü Kağan 762 yılında bu yeni dini, Maniheizm'i kabul etmiş ve tebaasına da kabul etmelerini bildirmiştir. Sonuç olarak devletin dini bu dönemde değişmiş, Mani inancı kabul edilmiştir. Uygur halkı yeni dinle birlikte yerleşik hayata tamamen geçmiş ve Maniheizm'i öğrendikleri Soğdların etkisini hissetmişlerdir. Böylelikle Bögü Kağan, Türk tarihinde din değişikliği yapan ilk yönetici olmuştur (Battulga, 2015). Bu durum Uygur metni olan Karabalgasun Kitabesinde şöyle anlatılmıştır:

> "Kağan dört rahibi kendi ülkesine gönderdi. O dört rahip iki ibadeti kurbanı geliştirip yücelttiler. Üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bilginleri nura ait doktrin konusunda iyice eğitilmişlerdi. Bu sebeple yedi kitabı tam olarak biliyorlardı (anlıyorlardı). Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağlayanlar kadar akıcı idi. Bu sebeple

> Uygurları bu hak dine sevkedebilirdi. …. O zaman Fou-tou ve Ts'eu-cheler iç ve dış nazırlar …. şöyle dediler: Biz eski günahlarımızdan pişmanız ve gerçek dine hizmet etmek istiyoruz. Kağan şöyle bir emir yayınladı: "Bu din muhteşem ve harikûlâdedir. Bununla birlikte, onu kabul etmek ve ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim. Buda'ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. Artık bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim. Özellikle ümit ediyorum ….. Madem ki, kararlı ve samimisiniz, onu derhal kabul edebilir, kurallarına uyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış bütün şeytan tasvirlerini yıkmalısınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secde eden …. ışık dinini kabul edin. Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar adetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti, iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin. …. Sema, güç ve kuvvet verir. Tâbiler ise onu taklit ederler." (Ögel, 1955, s. 357-358; Güngör, 2017, s. 19)

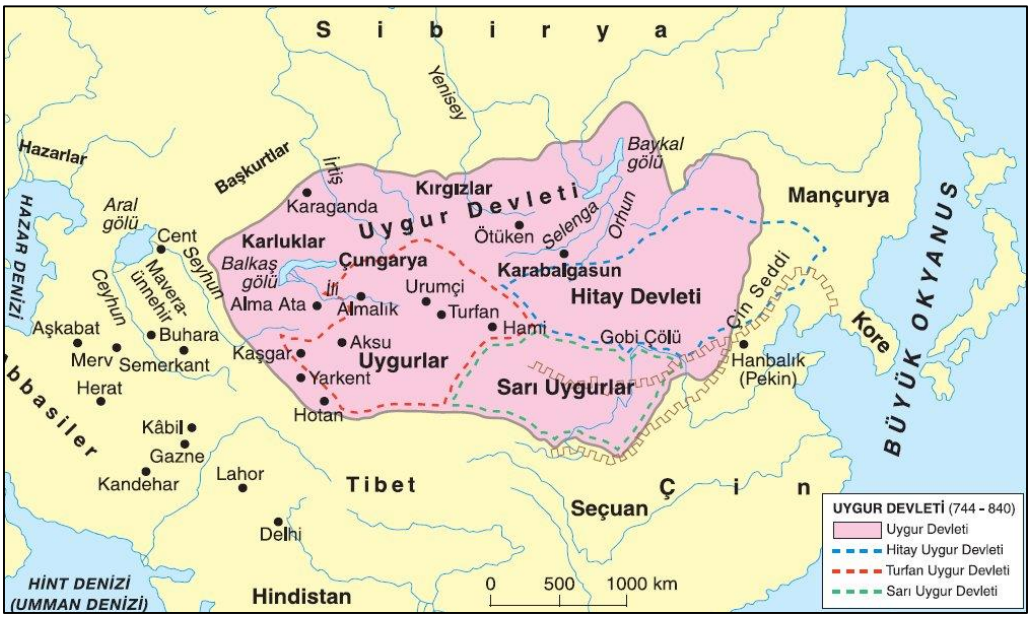

Resim 1.1. Bögü Kağan'ın din değiştirme sahnesi (URL-1, 2020)

Ancak Soğdlu din adamları ve tüccarlar, Bögü Kağan'ı Çin'e saldırması için kışkırtmış, Bögü Kağan bu saldırı planını kabul etmiş olsa da vezirinin muhalefetiyle karşılaşmıştır. 779 yılında Bögü Kağan, Maniheizm'e de karşı olan veziri ve akrabası Tun Bağa Tarkan tarafından öldürülmüş ve tahta geçmiştir. Tun Bağa Tarkan, Hristiyan olan 1. Timotheus'tan bir papaz göndermesini istemiş ve böylece daha önce Uygurlar arasında olan Budizm inancına, Maniheizm ve daha sonra da Hristiyanlık kısmen eklenmiştir (Tekin, 2019).

789 yılında oğlu Ay Tengride Kut Bulmuş Kulug Bilge Kağan yönetimi ele almıştır. 790 yılında ise Tun Bağa Tarkan'ın ikinci oğlu Kutluğ Bilge Kağan hükümdar olmuştur. Ancak bir ayaklanma sonucu yeni kağan öldürülmüş, üçüncü oğlu olan A-Cho tahta geçmiştir. 795 yılında A-Cho, 21 yaşında ölmüş ve tahta geçecek varisi

olmadığı için başka bir boydan olan Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan hükümdar olmuştur. Uygurların son kağanı ise 824 yılında tahta geçen Hazar Tegin olmuştur. 840 yılında ise hanedan değişikliği, ekonomik çöküşler, siyasi entrikalar, iç isyanlar, kağanlar ile evlenen Tang Hanedanlığı prensesleri ve o yıl geçen sert kış mevsimi sonucunda Uygurlar, 100.000 atlı ordusu olan Kırgızlara yenik düşmüş ve Ötüken Uygur Devleti dönemi sona ermiştir. Uygurların bir kısmı Çin'in Kansu (Ganzhou) eyaletine, bir kısmı batıda Karluklara, bir kısmı da tarım havzası ve ticaret merkezleri olan Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Turfan, Hoço (Koço), Beşbalık, Karaşehir, Komul ve Kuça'ya (Kurla) göç etmiştir (Özbay, 2019).

Resim 1.2. Uygur Devleti haritası (URL-2, 2017)

Ötüken Uygur Devleti dağıldıktan sonra, bir kısım Uygurlar Çin'e bağlı Kansu Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. 840 yılından 940 yılına kadar Çinlilere, 940 yılından 1208 yılına kadar Kitanlara, 1208 yılından 1226 yılına kadar Tangutlara, 1226 yılından itibaren de Moğollara bağlı yaşamışlardır.

840 yılında bir kısmı da tarım havzasına göç etmek zorunda kalan Uygurlar, Doğu Türkistan'da merkezi Hoço olan Hoço Uygur Devleti'ni Mengli Kağan ile kurmuşlardır. Bu bölgeye yerleşen Uygurlar, ilk kez Kao-Chang yani Turfan Uygurları olarak anılmış, daha sonraları Cengiz Han'ın oğullarından olan Çağatay zamanında isimleri Hoço olarak değişmiştir. Bu bölgede Uygurlar arasında Maniheizm inancı

azalmış, Budizm tekrar yayılmıştır. 1209 yılında Moğolların yönetimine bağlanan Hoço Uygur Devleti, Idıkut unvanıyla Moğol idaresinde söz sahibi olmuştur (Tekin, 2019).

Bununla birlikte İpek Yolu üzerinde bulunan Komul, Turfan, Hoço, Beşbalık, Karaşehir ve Kuça şehirleri her milletten ve dinden insanların uğrak yeri olmuş, Nesturî misyonerleri de Hristiyanlığı Uygurlar arasında yaymayı başarmıştır. 950 yılında ise çoğunluğu Uygur olan Karahanlılar, Satuk Buğra Han yönetiminde İslamiyet'i kabul etmiştir (Eraslan, 2012).

1.1.2. Turfan Bölgesi

Turfan bölgesi tarihin farklı dönemlerinde Türkler için yurt olmuş ve dolayısıyla da farklı isimlerle anılmıştır. 'Uygur', 'Koço', 'Gaochang' (yüksek arabalı), 'Huz', 'Kankil', 'Kutçur', 'Dekyanus', 'Yarkut', 'Dorban', 'Kus've 'Edikut' bu isimler arasındadır. Turfan'ın ismi Göç Destanı'nda 'Turfan Uygur Kağanları' olarak geçmiş, yine aynı destanda hayvanlar ve kuşların Turfan'a göç ettiklerinden de bahsedilmiştir. Ayrıca Türklerin Menşe Efsanesi'nde de Turfan'dan söz edilmiştir. Destanlarda daha önce geçse de bölgeye; şehir veya devlet anlamına gelen 'Tur' ile büyük anlamına gelen 'Pan' kelimelerinin birleşimi sonucu 'Turfan' ismi 8.-9. yüzyıllarda verilmiştir (Ayıgezeer, 2019).

72.000 km² alanı kapsayan Turfan, Doğu Türkistan'da bir bölge ve bölgedeki bir şehrin adıdır. Şehir merkezi bölgenin güneyinde yer almaktadır. Turfan bölgesi, doğusunda Kumul ve batısında Urumçi şehirlerini, kuzeyinde Mori, Cimsar, Kumdağ ve güneyinde de Buğda dağlarını barındırır. Doğudan batıya ise Yanar Dağ bulunmaktadır. Dağlık bir havzası olmakla birlikte bu 'Yanan Vadi', Doğu Türkistan'ın en alçak ve en sıcak bölgesidir. Ayrıca Turfan, bünyesinde Orta Asya'nın en büyük çölü olan Taklamakan Çölü'nü de barındırmaktadır.

İklim özellikleri itibariyle Turfan, kurak bir iklime sahiptir. Sıcaklık ve buharlaşma yüksek, havası rüzgârlı, kışları kar yağışı az olmakla birlikte hava sıcaklığı oldukça düşük, yağış miktarı ise azdır. Yazları sıcaklık ortalama 40-45°C'yi, kumun sıcaklığı ise yaklaşık 80°C'yi bulmaktadır. Bu yüzden Turfan'a 'Ateş Şehri' de denilmektedir.

Dünya'nın en derin ikinci kıtasal çöküntüsüne sahip olan Turfan'ın, 4.000 km² toprağı deniz seviyesinden 154 m altında bulunmaktadır (Abudula, 2013). Bu sebeple "Sabahları kürk, öğleleri ipek gömlek giyilir, akşamları ocağın başında kavun yenilir." sözü Turfan için söylenegelmiştir. (Asena, 2009, s. 183)

Turfan'ın yüzeyi sıcak olmakla birlikte, yer altı suları açısından oldukça zengindir. Bunun nedeni ise suların birikmesi için uygun yer şekillerinin olmasıdır. Jeolojik oluşumlar sonucu kışın dağlarda biriken, sıcaklıkla birlikte eriyen kar suları ve yazın yağan dağ yağmurları ile birlikte büyüklü küçüklü su kaynakları ortaya çıkmış, Turfan'daki tarım arazilerinin verimi artmıştır. Bu dağların altlarından çıkan su kanalları sayesinde verimli vahalar ortaya çıkmış ve üzüm bağları, üzümleri kurutmak için inşa edilen Çünçe evleri ve tuz kristalleri sayesinde Ay ışığını yansıtan Aydın Gölü, Yargul ve Koçu eski şehirleri, Astane Eski Mezarlığı ve Süleyman Hoca Minaresi Turfan'ın önemli simgeleri olmuştur (Abudula, 2013).

Ötüken Uygur Devleti 745 yılında kurulduğunda, Turfan bölgesi de Uygurların topraklarına eklenmiş ve burada Uygurlara ait tapınaklarda Budist ve Maniheist eserler üretilmiştir. Uygurlar, Türk geleneği ve Budist inancını bir araya getirerek mimaride de özgünlüklerini ortaya koymuşlardır. Devletin 840 yılında yıkılması ile birlikte Uygurların Turfan'da yoğunluğu artmıştır. Bunun nedeni ise Turfan'ın Çin'den batıya giden kervanlara konaklama imkânı sağlamış olmasıdır. Böylece Turfan'a 'garp illerinin kapısı' denilmiş ve İpek Yolu ile Turfan bölgesindeki vahaların yolu kesişmiştir. Yalnızca taşınan ve değiştirilen ipek gibi değerli ürünler değil, aynı zamanda manevi ve dini değişimler de büyük ölçüde Turfan bölgesinde gerçekleşmiştir (Taşağıl, 2012).

Turfan ismi bir zamanlar o bölgede gelişen ve şimdi çoğunlukla unutulan kültürlerin miraslarıyla, özellikle de yazılı metinleriyle ilgilenen bilimlerin sembolü haline gelmiştir. Bu bilimler, Orta Asya sanat tarihinden Hint-Avrupa çalışmalarına, İndoloji, Tibetoloji, Moğol ve İran araştırmalarında özellikle de Türkoloji ile ilgili çalışmalara kadar geniş bir yelpazeyi kapsayarak yeni alanlara yayılmış ve bu sayede yeni bir profil kazanmasına sebep olmuştur (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2007).

1.1.3. Turfan Metinleri

Göçebe hayattan yerleşik hayata geçen Uygurlar; çiftçilik, ticaret ve savaşçılık alanlarındaki uzmanlıkları ile birlikte özellikle 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Turfan bölgesinde birçok alanda yazılı eserler ortaya çıkarmış ve yaşadıkları dönemin din, tarih, hukuk, sanat, edebiyat ve ekonomik yönlerine ışık tutmuşlardır (Asena, 2009). Bu eserlerin keşfedilmesi Doğu Türkistan'a yapılan seferler ile birlikte başlamış, değerlendirilmesi ise ilk Friedrich W. K. Müller, Albert von Le Coq, Willy Bang, Annemarie von Gabain ve Reşit Rahmeti Arat gibi Türkologlar tarafından Turfan Keşfi (Alm. Turfanforschung) adı altında yapılmıştır.

Resim 1.3. Alman keşif seferleri orta sıra sağdan sola: v. Le Coq, Grünwedel, Bartus, Pohrt (URL-3, 2007)

Burada bulunan metinlerin biçimi ve içeriği ise oldukça zengindir. 8. ve 13. yüzyıllar arasında Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlığa ait el yazması eserler, güzel yazı ve kâğıdın öneminden bahseden metinler, pustaka ve akordeon formundaki çeşitli kitaplar Turfan metinleri arasında yer alan kitaplardır. Bahsi geçen metinler yerli kâğıtlara ek olarak çok iyi özellikte olan Çin kâğıdına da yazılmıştır. Az da olsa metinlerin bazıları palmiye yapraklarına, huş ağacı kabuğuna, ahşaba, ipeğe,

parşömene veya taşa da işlenmiştir (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2007).

Basılı eserler her ne kadar az sayıda olsalar da Turfan metinleri içerisinde önemli bir kısmını oluşturmaktadır. 9. yüzyıldan itibaren basılan kitaplar içerisinde Uygurlar için en değerli ve en sevilen kitap formu 'Akordeon Kitabı' olmuştur. Bu eserler harflerle değil, kesilmiş ahşap bloklarla, her basımda bir tam sayfa metin yazacak şekilde hazırlanmıştır. Bu 'ahşap baskı' çoğunlukla Çin atölyelerinde kullanılmakla birlikte genellikle Turfan vahasındaki keşif yerlerinden elde edilmiştir. Bazı basılmış takvimlerin yanı sıra eserlerin içeriği daha çok Budist dini metinlerinden oluşmaktadır. Çünkü Budistler için eser yazmak ve çoğaltmak dinî bir vecibe sayılmaktaydı. Aynı zamanda 'Jataka' eserleri de (Buddha'nın aydınlanmasından önce) ahşap baskı ile ele alınmıştır. Katlanır tarzda basılan eserlerin ilk bölümü resimlerle süslenmiştir. Ancak basılı eserlerin içerisinde çok az bir kısmı eksiksiz bir şekilde günümüze ulaşmıştır (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2007).

Turfan bölgesinde bulunan parçalar, çok çeşitli kitap formlarının da o dönemde kullanıldığına tanıklık etmektedir. Bunlar Uygur Budist, Maniheist ve Hristiyan el yazması kitaplarından Çinliler arasında yaygın olan kitaplara kadar uzanmaktadır. Budizm'in Hindistan'dan Uygur Devletine kadar geniş bir bölgede yayılmasına da orada yazılan kitap formları sebep olmuştur. Bu kitaplar üst üste konulan palmiye yapraklarından (pustaka) oluşmuş ve dikdörtgen şeklinde olup yaprağın veya kâğıdın ilk üçte birlik bölümünden bir bağcıkla korunmuştur.

Burada bulunan eserler dini gruplardan büyük ölçüde kanıtlar bırakmışlardır. Dini metinlerin yanı sıra sayısız gündelik yazı içeren edebî eserler keşfedilmiştir. Sözlük yazıları, listeler ve dilbilgisi eserleri farklı diller üzerinde de çalışıldığının delili olmuştur. Dini metinlerin çoğunluğunun çevirilerden oluşması da dilin ve çeviri tekniklerinin önemini göstermektedir. Turfan metinleri arasında tıp ve astronomi gibi bilimsel eserlerin yanı sıra batıl inanç, rüya tabiri, falcılık, takvim gibi geleneksel ve günlük hayatta kullanılan kitaplar da günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte gümrük faturaları, arazi tasarruf hakkı ödemeleri, yol geçiş ücretleri ve daha farklı listeler günümüze kadar korunmuş belgeler arasındadır. Ayrıca Uygurlar alım ve satım,

kiralama, köle ve gayrimenkul ile ilgili metinler kaleme almış, geniş bir yazı koleksiyonun yayılmasına imkân sağlamışlardır. Bu eserleri yazan Uygurlar, Uygurcayı kendi dönemlerinin ve sonrasının etkili bir aracı olarak kullanmışlardır. Öyle ki Batı Türklerinin büyük destanı olan Oğuzname de Uygurca olarak yazılmıştır (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2007).

Turfan metinlerinin yazı biçimleri ve dilleri de içeriği gibi çeşitlidir, ancak bu metin grupları içerisinde en kapsamlı olanlar Uygurca, Soğodca, Brahmice, Manice, Süryanice, Tibetçe, Sanskritçe, Çince, Orta İranca ve Toharca dillerine ait olduğu tespit edilmiştir (URL-4, 2007). Dolayısıyla araştırmanın içeriği Uygurlara ait Turfan metinleri olsa da, Turfan metinlerinin sadece Uygurlarla sınırlı olmadığı vurgulanmak istenmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı Uygurların düşünce sistemlerini ve dini kabullerini Turfan metinlerinden ortaya çıkarmak; Doğu Türkistan Uygur Türklerinin Tanrı, âlem ve ahlâk gibi felsefenin temel konularını teşkil eden meselelere yaklaşımlarında etkilendikleri çevreyi ve büyük Türk coğrafyası içerisinde düşünce geliştirmede önemli olan etkenleri incelemektir.

Doğudan batıya uzanan İpek Yolu üzerinde bulunan Turfan bölgesi, yalnızca bir ticaret merkezi olmamış, aynı zamanda dinlerin, dillerin ve kültürlerin tanıtım ve etkileşim merkezi olmuştur. Bunlarla birlikte Turfan bölgesi çölün içerisinde su kaynağı imkânı da vermiş, ticaret ile ilgilenenlerle birlikte; din adamlarına, düşünürlere, kâşiflere, bilginlere, seyyahlara ve askerlere de durak olmuştur. Ortaya çıkan tüm bu ürünler Türk boyları arasında yerleşik hayata ilk geçen Uygurlar tarafından yazılmış, dinî ve ahlâkî düşünce sistemleri hem kendilerini ve hem çevrelerindeki toplulukları etkilemiştir.

Bir eserin ortaya çıkmasında dinî, ahlâkî, sosyolojik ve psikolojik nedenler bulunmaktadır. Dolayısıyla Uygurlar da dinleri, edebiyatları ve kültürleri ile ilgili eserler ortaya koymuşlardır. Bu eserlerin Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinden gün yüzüne çıkarılmasında Alman araştırmacılar öncü olmuş, daha sonraları İngiliz,

Macar, Çin, Japon araştırmacılar dâhil olmuş ve çalışmalar yürütmüşler, eski dönemlerdeki toplulukların ve uygarlıkların düşüncelerine, inançlarına ve varlık anlayışlarına ayna tutmuşlardır. Dünyanın birçok yerinde Uygur Turfan metinleri ile ilgili çalışmalar yürütülmeye devam edilmekte; tarihin önemli anları ve toplulukları, dini düşünce sistemleri hakkında gelecek nesillere bilgi aktarılmaktadır.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken birçok ülkenin Turfan metinleri üzerinde araştırmalar yaptığı bilinmekle birlikte İslam öncesi Türk düşüncesine ayna tutan Uygurların ortaya koydukları Turfan metinlerine ve bu metinleri ortaya çıkaran, tahlilini yapan, çeviren ve analiz eden Alman ve Türk araştırmacıların eserleri çerçevesinde konu ele alınmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkabilecek olan eksikliklerin bu bu noktada değerlendirilmesi belirtilmek istenmiştir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Uygurlar, eski çağlarda Gök Tanrı'ya inanmış, 8. yüzyılda kurdukları devlet ile Maniheizm inancını resmî hâle getirmiş, 9. yüzyılda devletlerinin yıkılması ile daha önce de kabul ettikleri Budizm ve yeni tanışmaya başladıkları Hristiyanlık dinlerine zamanla bağlılıklarını sunmuş bir topluluk olmuştur. Bununla birlikte coğrafî konumları dolayısıyla doğu ile batının, kuzey ile güneyin ticarî, kültürel, sosyal, edebî ve de en önemlisi dinî görüşlerinden etkilenen ve onları etkileyen Uygurlar, bunu başta geliştirdikleri Uygur alfabesi olmak üzere, farklı diller, kullandıkları kaliteli kâğıt ve sanatsal ürünleri sayesinde yazıya geçirmişlerdir. Tüm bu sanatsal ürünler ve edebî eserler Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde Uygurlar tarafından vücuda getirilmiş, yaklaşık bin sene sonra yine Turfan'dan araştırma sahasına açılmıştır.

Yaklaşık bin yıldır gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen Uygurlara ait bu eserlerin bir metni, ilk kez 1889'da Kuça'da İngiliz bir teğmen olan Bower'a gösterilmiştir. Daha sonra Berlin Etnoloji Müzesi, A. Grünwedel ve A. von Le Coq yönetiminde 1902-1914 yılları arasında, son üçü Alman İmparatoru'nun himayesinde olmak üzere toplam dört sefer gerçekleştirmiştir. Bu seferler sonucunda Turfan bölgesinden Berlin'e yaklaşık 40.000 yazılı metin getirilmiş olup 1992 senesinde Berlin Sosyal Bilimler Müzesi'nde (Alm. Berliner Museum für Völkerkunde) toplanmıştır.

Turfan metinlerinin Berlin'e getirilişinden 1992 yılına kadar Almanya'daki tüm alan uzmanları metinlerin tahvili üzerinde çalışmış, 1965 senesinde Wolfgang Steinitz ve Georg Hazai Turfan Araştırmaları grubunu (Alm. Turfanforschungsgruppe) kurmuştur. Çoğunluğun 9. ve 14. yüzyıllar arasında yazıldığı tespit edilen Uygur Turfan metinlerinin felsefî yönden din, inanç, evren, ahlâk ve Tanrı ile ilgili içerikleri, gerek Maniheizm gerekse Budizm ile ilgili düşünceleri araştırmanın kapsamını teşkil etmektedir.

1904 yılında ilk kez F. W. K Müller, Uygurca yazılmış Mani dinine ait metni incelemiş; daha sonraları K. Foy, A. von Le Coq, W. Bang, A. von Gabain, P. Zieme, G. R. Rahmati, K. Röhrborn, G. Clauson, J. Everskog, K. Kudana, I. Warnke, J. Wilkens, Y. Kasai, W. Radloff, S. E. Malov, G. R. Arat, L. V. Clark, N. Yamada, S. Raschmann, D. Matsui, T. Moriyasu, Ş. Tekin, M. Erdal, S. Tezcan ve G. Kara gibi bilim insanları Uygur Turfan metinlerini analiz etmiş ve kitaplar kaleme almışlardır. Uygur Turfan metinleri ile ilgili araştırmalar yapan "Turfanforschung" grubu araştırmacılarının eserleri bu tezin kapsamı içerisinde incelenmeye çalışılacaktır.

1.4. Yapılan Çalışmalar

"Uygur Turfan Metinlerindeki Felsefî Meseleler – Tanrı, Âlem ve Ahlâk Tasavvuru" başlığıyla yürütülen araştırma ile ilgili literatür iki başlık altında ele alınmaktadır. Birincisi doğrudan Uygurlar tarafından Turfan bölgesinde yazılan eserler ile ilgili yapılan çalışmalar, ikincisi bu metinler üzerinden yapılan diğer çalışmalar şeklindedir. Uygur Turfan metinleri ile ilgili daha önce yapılmış olan çalışmaların bir kısmı aşağıdaki gibidir:

Müller, F. W. K. (1908). ***Uigurica [1]*** **Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.** Eserde, Uygurca yazılmış hıristiyan dua metni, "Altun Yaruk" eserinin bir kısmı ve çevirisi verilmiştir.

Von Le Coq, A. (1926). ***Auf Hellas Spuren in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition.*** **Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.** Eserde, ikinci ve üçüncü Alman Turfan keşif seferlerinde yaşanan maceralar ve bunlarla ilgili raporlardan bahsedilmiştir.

Von Le Coq, A. (1928). ***Von Land und Leuten in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der 4. deutschen Turfanexpedition.*** **Leipzig: Verlag der J. C. Hinrichs'schen Buchhandlung.** Eserde, dördüncü Alman Turfan keşif seferinde yaşanan maceralar ve bunlarla ilgili raporlardan bahsedilmiştir.

Bang, W., von Gabain, A. (1929). ***Türkische Turfan-Texte I.*** **Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co..** Eser, Uygurca yazılmış on altı sayfadan oluşan bir fal kitabı ile ilgili transkripsiyon ve çevirisidir.

Bang, W., von Gabain, A. (1929). ***Türkische Turfan-Texte II.*** **Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co..** Eser, Uygurların Mani dinini kabul etmeleri ile ilgili iki Maniheist metin hakkındadır.

Bang, W., von Gabain, A. (1930). ***Türkische Turfan-Texte III.*** **Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co..** Eserde, Mani'ye ithafen yazılmış Uygurca bir ilahiye ait metin ve çevirisi yer almaktadır.

Bang, W., von Gabain, A. (1931). ***Türkische Turfan-Texte V.*** **Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co..** Eser, Uygurca yazılmış Budizm'e ait metin parçaları ilgilidir.

Ehlers, G. (1987). ***Alttürkische Handschriften Teil 2. Das Goldglanzsutra und der buddhistische Legendenzyklus Dasakarmapathavadanamala Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.** Eserde, Uygurca Altun Yaruk ile ilgili farklı el yazmaları bulunan fragmanlar ve Budist bir hikâye olan Dasakarmapathavadanamala'ya ait transkripsiyon ve çevirilerinden bahsedilmektedir.

Shimin, G., Klimkeit, H., Laut, J. P. (1987). ***Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan.*** **Wiesbaden: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.** Eser, Tanrı Mani'nin düşmanı olan Prens ile olan savaşından bahsetmektedir.

Shimin, G., Klimkeit, H., Laut, J. P. (1989). ***Die Geschichte der drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan.*** **Wiesbaden: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.** Eser, üç prensin hikâyesi ile ilgili yazılmış Maniheist Uygurca metin ile ilgilidir.

Arat, R. R. (1991). ***Eski Türk Şiiri.*** **Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.** Eserde, Budist ve Maniheist dinlerin ait çeşitli konularla ilgili Uygurca yazılmış dualar ve şiirler yer almaktadır.

Zieme, P. (1991). ***Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur Alttürkischen Dichtung.*** **Budapest: Akademiai Kiado.** Uygurlara ait

Budizm ve Maniheizm ile ilgili şiirler, hikâyeler ve türleri, ilâhiler ve yazarlar eserde açıklanan konulardır.

Zieme, P. (1992). ***Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoco. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien.*** **Düsseldorf: Westdeutscher Verlag.** Eserde, Uygurlara ait Budist metinlerin kaynağı, yazma eserlere teşvik eden kişiler ve dualardan bahsedilmektir.

Laut, J. P. (1996). ***Zur neuen Hami-Handschrift eines alttürkischen buddhistischen Legendezyklus.*** **Berlin: Akademie Verlag.** Budist Uygurca'ya ait en kapsamlı efsane olan eser, daha önce Uigurica III ve IV serisinde yayınlanmıştır.

Raschmann, S. (2000). ***Alttürkische Handschriften Teil 5. Berliner Fragmente des Goldglanz-Sutras. Teil 1: Vorworte und erstes bis drittes Buch.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Bu eserde toplamda 231 fragmana ek 226 yeni fragmanı tespit edilen Altun Yaruk eserine ait bilgiler ve el yazmaları verilmektedir.

Wilkens, J. (2000). ***Alttürkische Handschriften Teil 8. Manichäisch-Türkische Texte der Berliner Turfansammlung.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eserde, Maniheist Uygurca eserlere ait el yazmların kaynağı, yazı biçimleri, tarihi açıklamaları, dua metinleri, âlem, mitoloji, hikâyeler ve mektup gibi özel belgelere ait bilgiler verilmektedir.

Laut, J. P. (2002). ***Die "begangenen" und "angehäuften" Sünden. Ein nur scheinbar verlorenes Fragment der Murtuker Handschrift der alttürkischen Maitrisimit.*** **Wiesbaden: Harrassowitz.** Uygurca yazılmış Budizm'e ait Maitrisimit eserinde, işlenmiş ve birikmiş günahlardan bahsedilmektedir.

Raschmann, S. (2002). ***Alttürkische Handschriften Teil 6. Berliner Fragmente des Goldglanz-Sutras. Teil 2: Viertes und fünftes Buch.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eserde, Altun Yaruk eserine ait dördüncü ve beşinci kitaba dair metin ve çevirisi verilmektedir.

Wilkens, J. (2003). ***Alttürkische Handschriften Teil 9. Buddhistische Berichttexte.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eserde, Mahaya Budizm'ine ait Ksanti Kılguluk Nom Bitig ismiyle anılan günahların itirafına dair içerik aktarılmaktadır.

Elmalı, M. (2004). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (151-200)*** **Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Demirci, Ü. Ö. (2004). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (251-300)*****Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait

Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Raschmann, S. (2005). ***Alttürkische Handschriften Teil 7. Berliner Fragmente des Goldglanz-Sutras. Teil 3: Sechstes bis zehntes Buch Kolophone, Kommentare und Versifizierungen Gesamtkonkordanzen.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eser, Altun Yaruk'a ait altı, yedi, sekiz, dokuz ve onuncu kitaplarının fragmanlarını, transkripsiyonlarını ve tercümelerini içermektedir.

Usta, M. (2005). ***Altun Yaruk'a Ait Belgeler (451-500)*** **Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Savaşçı, Y. (2006). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (401-450)*** **Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Yakup, A., Knüppel, M. (2007). ***Alttürkische Handschriften Teil 11. Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eser, Uygurca ahşap baskı tekniği ile yazılmış Budizm'e ait metinlerin içeriği ve çevirisini içermektedir.

Yakup, A. (2008). ***Alttürkische Handschriften Teil 12. Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung. Teil 2: Apokryphen, Mahayana-Sutren, Erzählungen, Magische Texte, Kommentare und Kolophone.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eserde, apokrifler, Mahayana Budizm'ine ait metinler, hikâyeler ve büyücülüğe ait fragmanlardan bahsedilmektedir.

Elmalı, M. (2009). ***Daśakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*** **Doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uygurların Budizm inançlarına ait on kötü davranış yolları ile ilgili hikâyelerin Berlin, Petersburg ve Hami'deki nüshalarının değerlendirmesidir.

Yakup, A. (2009). ***Alttürkische Handschriften Teil 15. Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung. Teil 3: Stabreimdichtungen, Kalendarisches, Bilder, Unbestimmte Fragmente und Nachträge.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Uygurca ahşap baskıyla yazılmış edebî eserler, takvim, resimler ve Budizm'e ait fragmanlardan bu eserde bahsedilmektedir.

Aydemir, H. (2010). ***Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert.*** **Doktora Tezi. Georg-**

August-Universität, Göttingen. Eser, Huanzang isimli Budist Çinli bir keşişin hayatından ve Orta Asya'ya yaptığı seyahatinden bahsetmektedir.

Topçu, E. (2011). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (601-650)*** **Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Seymen, A. (2011). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (551-600)*** **Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Özertural, Z. (2012). ***Alttürkische Handschriften Teil 16. Mahayana-Sutras und Kommentaretexte.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Budizm'in Mahayana mezhebine ait Uygurca yazılmış esere ait fragmanlar ve metin çevirisi verilmektedir.

Raschmann, S. (2012). ***Alttürkische Handschriften Teil 18. Buddhica aus der Berliner Turfansammlung. Teil 1: Das Apokryphe Sutra Säkiz Yükmäk Yaruk.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Uygurca Säkiz Yükmäk Yaruk isimli Budist eserin transkripsiyonu ve metin çevirisidir.

Knüppel, M. (2013). ***Alttürkische Handschriften Teil 17. Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte.*** **Stuttgart: Franz Steiner Verlag.** Eser; tıp, astroloji, takvim, fal ve Budizm'in diğer mezheplerine ait Uygurca fragmanlara ait transkripsiyonunu içermektedir.

Koç, A. T. (2014). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (701-750)*** **Yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Yücel, M. (2014). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (651-700)*** **Yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Uzunkaya, U. (2017). ***Son Dönem Budist Uygur Edebiyatından İki Örnek (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*** **Doktora tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul:** Tez, 1931 yılında W. Bang ve A. von Gabain tarafından neşredilmiş ve başka fragmanlarla genişletilmiş Tibet ve Mahayana Budizm'ine ait değerlendirmedir.

Aydın, E. (2018). ***Uygur Yazıtları.*** **İstanbul: Bilge Kültür Sanat.** Eserde, Uygurlar tarafından yazılmış Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Karı Çor, Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları, transkripsiyonları ve günümüz Türkçesi çevirileri yer almaktadır.

Ayırtır, G. (2018). ***Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi*** **Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul:** Tez, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında A. von Le Coq tarafından yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan, Uygurlara ait Bezeklik Bin Buda Külliyesi ve Murtuk Vadisi kırk tapınaktaki Budizm'e ait heykel ve freskoların değelendirmesidir.

Beytaş, S. (2018). ***Irk Bitig.*** **İstanbul: Cinius Yayınları.** "Tengri'nin Kitabı" olarak anılan eser, altmış altı ırktan oluşan bir fal kitabıdır.

Gözel, A. (2018). ***Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (751-800)*** **Yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan:** Tez, Uyguların Budizm dinine inandıkları dönemde Uygurca yazdıkları Altun Yaruk'a ait Berlin Brandenburg Bilimler Akademisinde korunan belgelere ilişkin değerlendirmedir.

Tokyürek, H. (2018). ***Altun Yaruk Sudur IV: Tegzinç.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Budist Uygurların din, düşünce, tıp ve dünya görüşü ile ilgili başlıkları Altun Yaruk eserinde yer almakla birlikte, özellikle IV. kitabında Bodhisattva ve canlıların üzerinde dikkatle durmaları gereken erdemler ve dinî akideler bulunmaktadır.

Tumenbayar, Z. (2019). ***Altun Yaruk'un (II. Kitap) Türkçe ve Moğolca Çevirilerinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*** **Yüksek lisans tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Radlov V. V. ve Malov S. E. tarafından 1893 yılında neşredilmiş Uygurların Budizm ile ilgili eserinin değerlendirmesidir.

Ayıgezeer, Y. (2019). ***Prusya İlimler Akademisinin Turfan Ekspedisyonları (1902-1914)*** **Yüksek lisans tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne:** Tez, Turfan'da yazılan Uygurlara ait eserlerin, Alman araştırmacılar tarafından 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında dört sefer düzenleyerek ortaya çıkarılmasına ilişkin değerlendirmedir.

Elmalı, M. (2019). ***Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Eser, "Dasakarmapathavadanamala" (On Günahın Zincirleme Hikâyesi) isimli Uygurca metinden alınan zina etmek bölümünde yer alan bir hikâyedir.

Tekin, Ş. (2019). ***Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Eser, "Avalokiteşvara" isimli bir Tanrı'nın, canlılara "Kuanşi İm Pusar" demeleriyle birlikte yardım etmesini konu almaktadır.

Tekin, Ş. (2019). ***Uygurca Metinler II Maytrısimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma. Uygurca İptidaî Bir Dram.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Eser, gelecek zamandaki Burkan Maytrı'nın tanrıların ülkesi Tusitu'dan insanların âlemine indikten sonraki yaşamının çeşitli safhalarını betimlemektedir.

Tokyürek, H. (2019). ***Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Eser, eski Uygur Türkçesi'ndeki Budizm ve Maniheizm ile ilgili dinî terimler, bu dinlerin kaynağı ve Türklerin etkilenme sürecine dair bilgiler aktarmaktadır.

Uğur, F. (2019). ***Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Cehennem Algısı İle İslami Dönem Eserlerindeki Cehennem Algısının Karşılaştırılması.*** **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri:** Tez, Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınmış Budist ve Manihaist metinlerle İslami Dönemde yazılmış dinî ve edebî eserlerde yer alan 'cehennem'in görünümlerinin karşılaştırılmasıdır.

Güzelderen, B. (2020). ***VIII.-XIII. Yüzyıl Metinlerinde Türkçe Dinî Söz Varlığı.*** **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya:** Tez, Uygurların İslamiyeti kabulünden önceki ve sonraki dönemlerde inançlarının söz varlığına yansımaları ile ilgili araştırmasıdır.

Alagöz, N. (2020). ***Berlin Turfan Koleksiyonundaki Bir Yüzü Türkçe Diğer Yüzü Çince Olan Uygur Harfli Yazmalar (Giriş, Metinler, Tıpkıbasımlar).*** **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun:** Tez, Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisinin Turfan dijital arşivinde muhafaza edilen Türkçe ve Çince yazmaların harf ve yazı çevirimleri ile ilgili araştırmadır.

Baş, A. (2020). ***Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Dili.*** **Yüksek lisans tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir:** Tez, Budist dinî bir metin olan Maitrisimit Nom Bitig ile ilgili dilsel bir tahlili kapsamaktadır.

Özbay, B. (2020). ***Huastuanift. Manihaist Uygurların Tövbe Duası.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Eserde, öncelikle Uygur Türkleri'nin tarih, kültür, edebiyat ve dili hakkında bilgi verilmekte, Maniheizm, Maniheist Uygurlar, Huastuanift eseri ve Berlin, Londra ve St. Petersburg'da bulunan nüshalarının fotoğrafları aktarılmaktadır.

Wilkens, J. (2021). ***Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe.*** **Göttingen: Akademie der Wissenschaften.** Eser, eski Uygurca kelimelerin Almanca ve Türkçe anlamlarını içeren bir sözlüktür.

Uygur Turfan metinleri üzerinden yapılan diğer çalışmaların bir kısmı ise aşağıda verilmiştir.

Şen, A. (2004). ***Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*** **Yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Wilhelm Radloff'un Uygurca Dil Anıtları'nda yer alan hukuk ile ilgili metinlerin değerlendirmesidir.

Özbay, B. (2010). ***Maniheist Uygur Metinlerinin Envanterinin Hazırlanması*** **Yüksek lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uygur Maniheist metinlerinin Berlin'de bulunan 50 fragmanının dizin değerlendirmesidir.

Biçer Özcan, Ş. (2010). ***Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni*** **Doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Türk sanatının erken dönemini işleyen Uygurların, 8 – 11. yüzyıllara ait otuz yedi eserin tasarım, desen, renk ve motif açısından değerlendirmesidir.

Eraslan, K. (2012). ***Eski Uygur Türkçesi Grameri.*** **Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.** Eser, Uygurların tarihi, kültürü, dinî hayatı, edebî eser türleri ile ilgili bilgiler sunmakla birlikte eski Uygur Türkçesi'ne dair yazım, ses, şekil ve cümle bilgisi sunmaktadır.

Zeren, M. E. (2015). ***Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*** **Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul:** Tez, Uygurların inandıkları 8 – 10. yüzyılları arasındaki Maniheizm; 9 – 12. yüzyılları arasındaki Budizm dininin Mahayana mezhebi ile ilgili ve bu dinlerin Uygulara siyasî, edebî ve sanatsal alanlardaki etkilerinin değerlendirmesidir.

Abası, P. (2019). ***İslamiyet'i Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı*** **Yüksek Lisans Tezi. İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul:** Tez, 19. yüzyılın başından itibaren yapılan kazılar sonucunda Uygurlara ait olan eserlerin inanç ve yaşam kültürü yönünden değerlendirmesidir.

Koç, A. T. (2020). ***Maniheist Türkçe Metinlerin Söz Varlığı.*** **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir:** Tez, Uygurların Maniheizm ile ilgili metinlerinin söz varlığının tematik bir tasnifi hakkındaki değerlendirmesidir.

1.5. Yöntem

Çalışma, nitel araştırma yöntemi kapsamında literatür taraması ile yapılmıştır. Araştırmada öncelikle Uygurların edebî eserleri yazmalarına zemin teşkil eden konular tahlil edildi. Bununla birlikte Alman Turfan Araştırmaları kapsamındaki kaynaklar toplandı. Tez çalışmasına konu edinilen felsefenin temel kavramlarından Tanrı, âlem

ve ahlâk ile ilgili bilgiler literatürden tarandı. Ayrıca Türk Dili ve Edebiyatı alanında çalışılmış ve yazılmış Uygur Turfan metinlerindeki eserler de tahkik edilmiş; konu ile ilgili orijinal metinlerin resimleri, Almanca tercümeleri ve dönemi yansıtan resimlere de araştırmada yer verilmiştir.

I. BÖLÜM: UYGUR TURFAN METİNLERİNDE TANRI ANLAYIŞI

2. 1. Tanrı Anlayışı

Varlığına ve bağlılığına inanılan en yüce varlık olan Tanrı; ilk sebep, tüm varlıkların yaratıcısı ve evrenin idarecisidir. O; mutlaktır, zatı ve bilgisi mükemmel olandır. Ezelî, ebedî ve zorunlu olan Tanrı, sübjektif ya da objektif olmayandır. O'nun herhangi bir kişiliği yoktur, âlemin dışındadır. Bununla birlikte âlemleri ve varlıkları kendi isteğiyle yaratmıştır. Esasında O, varoluşsal açıdan yaratılmışların tek sebebi ve en üstünüdür (Bolay, 2018).

Âlemin yaratıcısı ve idare edicisi olan Tanrı'nın varlığı da zorunludur. O'nun varlığının zorunlu olması yokluğunun düşünülemeyeceğine, varlığının başka bir sebebe bağlanamayacağına delil olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte Tanrı, tüm övgülere lâyık olandır. Şöyle ki O, yetkin ve aşkın özellikleri ile isimlendirilen ve sıfatlandırılandır. Bu isimlendirmeler çeşitli dinlerde ve ilkel inanç sistemlerinin hemen hemen hepsinde bulunmaktadır (Topaloğlu, 1989).

Medenî olsun veya olmasın her milletin dilinde Tanrı'yı ifade eden kelimeler bulunmakta ve bu durum göz önüne alındığında Tanrı; âlemdeki düzenin, insandaki aklın ve eşya ile düşünce arasındaki ilişkinin en üstün ilkesi olmaktadır. Tanrı denildiği zaman emir ve tavsiyede bulunan, ibadet edilen, âlemi yaratan ve kontrolünü sağlayan mutlak fail olduğu akıllara gelmektedir. O, yaratılmışların yegâne kaynağı olduğundan ahlâkın da kaynağıdır. O'nun yokluğu; ahlâkın, insanlığın, medeniyetin ve ilmin de yokluğu demektir (Bolay, 2018).

Her ne kadar Tanrı'yı tasavvurları farklı olsa da ilkel kabileler O'nun yüce yaratıcı olduğuna inanmışlardır. İlkel inanca göre Tanrı, âleme hükmeder, aşağı derecelerdeki veya âlemlerdeki diğer tanrıları yönetir, tabiatla ilgili olayları düzenler, dinin merkezinde bulunur. Yaratılmışlar olarak insanlar aşağı derecelerdeki tanrılara daha yakınlık gösterir, yüce Tanrı'ya ise büyük afetlerde dua ederler. Güney Sudan'da bulunan Dinkaların 'Nhialik' Tanrısı, Kuzey Japonya adalarında yaşam sürdüren Ainuların 'Kando-koro Kamui' Tanrısı, Yeni Zelanda'da bulunan Maorilerin 'IO' Tanrısı, Gana'da yaşayan Ga'ların 'Naa Nyonmo' Tanrısı ve ada kabilesi olan Nambaların 'Tana' Tanrısı, ilkel topluluklarda Tanrı inancının var olduğunu göstermektedir (Küçük, Tümer, Küçük, 2018).

İlkel topluluklardaki Tanrı tanımı ile birlikte devlet halinde yaşamaya başlayan insanlar arasında Tanrı sayısı devletin büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Kimi inançlarda Tanrı; hayvan veya insana benzetilmiş, birbirleriyle evlendikleri kabul edilmiş, âlemi yarattıktan sonra bir daha ona müdahale etmeyen bir 'Deus Otiesus' veya tam tersi her şeye müdahale eden olarak kabul edilmiştir (Güngör, 2010). Kimi düşünce sistemlerinde de varlığın maddî nedeninin su veya hava olduğu belirtilmiştir (Cevizci, 2014).

Bu bağlamda insan, akıl ve yeteneği sayesinde yönetme kabiliyetini geliştirmiş ve küçük topluluklardan büyük imparatorluklara geçmiştir. Ancak her ne kadar üstün kabiliyetlere sahip olsa da o, en ufak bir sıkıntıda acziyet içerisine düşer ve onu himaye edecek bir gücü arar (Gündüz, 2010). Nitekim Hindistan'da Buda, Çin'de Konfüçyüs ve Lao-Tzu, İran'da Zerdüşt ve Yunanistan'da Thales'in düşünce sistemleri bunlara örnek olmuştur (Cevizci, 2014). İnsanlık tarihinde bu güç bazen bir ilahî varlık olarak bazen de üstün bir doktrin olarak kabul görmüştür. Monoteist, düalist veya politeist Tanrı tasavvurları da bu bağlamda ortaya çıkmıştır (Gündüz, 2010).

Geçmişten günümüze kadar Tanrı'nın var olduğuna dair ispatlar aranmıştır. Filozoflar ve kelamcılar kozmolojik, ontolojik, teleolojik ve ahlaki deliller sunarak O'nun varlığı ile ilgili düşüncelerde bulunmuşlardır. İnsan, doğası gereği nasıl yaratıldığını merak etmiş ve bu merakını da sezgi yoluyla veya doğuştan sahip olduğu inançlar sayesinde gidermiştir (Öner, 1999).

2. 2. Eski Türk İnanışında Tanrı Anlayışı

Tarihten günümüze kadar doğan her insan, dünyaya geliş sebebini merak etmiştir. Bu merak sonucunda farklı kavim ve milletlerde farklı Tanrı inançları ortaya çıkmıştır. Bu milletlerden bir tanesi de Orta Asya bozkırlarında yaşamlarını sürdüren Türkler olmuştur. Türklerde Tanrı 'Gök Tengri' ismiyle anılır ve O'na ibadet edilirdi. O, yaratıcı, kudret sahibi ve yüce olan Gök Tanrı'dır. Türklerin eski inancına göre Gök Tengri insanın kaderini belirler, hayatına müdahale eder, emir verir ve emirlerine uyulmaması durumunda da onu cezalandırır. Yaratan ve öldüren Gök Tengri, hakikat ve kanunun kendisidir. O, birdir, ezelî ve ebedîdir (Topaloğlu, 1989).

Türklerde Tengri kavramının M. Ö. 3. yüzyıldan itibaren Doğu Hunları tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Kavramın kökeni ile ilgili kesin bilgi olmamakla birlikte, ilk önce gökyüzü anlamında daha sonra da tapınılan varlık anlamında kullanıldığı bilinmektedir (Güngör, 2010). Türklerin Tanrı inancının maddî gökyüzünden 'manevî gökyüzüne' yani Tengri'ye ulaşmasının nedeni olarak tabiat ve iklim kabul edilmiştir. Türklerin yaşam tarzı, karakterleri, gelenekleri, sanatları, Tanrı ve âlem inançları tabiat ve iklim şartlarına göre şekillenmiştir. Orta Asya'nın bozkırları kışın sert, yazın da kurak olması dolayısıyla geçim kaynakları olan hayvanları ve otları zaman zaman telef olmuş; yağmur, fırtına, yıldırım gibi hava olayları da Türkleri aşırı derecede korkutmuştur. Bunun sonucunda Türkler kendilerini etkileyen tabiat olaylarını gökyüzünden bilmiş, onun her şeyin üzerinde güçlü ve kudretli görmüşlerdir. Zaman ilerledikçe gökyüzü tüm varlıkları yaratan ve hükmeden bir inanca dönüşmüştür (Akcan, 2012).

Tanrı kelimesi ilk kez Orhun kitabelerinde "üze kök Tengri" şeklinde geçmekte; kök kelimesinin Tanrı'yı veya yüce sıfatını, üze kavramının da aşkınlığı belirttiği ifade edilmektedir (Güngör, 2010). Orta Asya'da yaşayan Göktürkler tarafından yazılan Orhun kitabelerinin Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında 'Tengri' kelimesi geçmekte, göğü ve yeri yaratanın Tanrı olduğu vurgulanmaktadır. Bu ibarede âlemi düzenleyen ve insanların kaderini çizen yine Tengri olduğu anlaşılmaktadır. Gök Tengri'nin açık bir şekilde 'Yaratıcı' sıfatıyla nitelenmesi Yakutlar, Buryatlar ve Altaylılar döneminde görülmüştür. O, dünyayı düzenleyen, toplumu örgütleyen,

insanların kaderini belirleyen Tanrı'dır (Dalkılıç, 2007). Altay Türklerinin yaratılış efsanesinde Tanrı, tek, eşi ve benzeri olmayan, âdil, her şeye gücü yeten, rahîm ve rahmân, "Sizin için güzel bir yeryüzü yarattım. Size hayvanlar ve güzel yiyecekler verdim. İçmeniz için yerin üzerinde temiz sular akıttım. (Ama artık) geri dönüyorum ve tekrar sizin yanınıza o kadar çabuk gelmeyeceğim..." diyendir (Asena, 2014, s.39).

Tanrı, Tengri, Bayat Tengri, Ugan Tengri, Kün Tengri, Ay Tengri, Kün-Ay Tengri, Ugan, İzi, İdi, Bayat, Çalap, Bengü ve Kuday, Türklerin eski inançlarındaki yaratıcısının isimlerinden bazıları olmuştur. Gökyüzü anlamındaki ilk kullanımının ise Türklere, Sümerlerden geçtiği düşünülmektedir. Şöyle ki Sümercede Gök Tanrı veya gök kelimesi 'dıngır' veya 'dingir' olarak kullanılmakta, Türkçeye de 'tıngır', 'tıngrı' ve sonunda Tengri olarak geçtiği varsayılmaktadır. Bir diğer varsayıma göre ise Çin'e ait 'Shikı' yıllığında Mete Han'la alakalı haberde 't'ien' veya 'tiyan' kelimesi geçmiş ve Tanrı ile ilişkilendirilmiştir.

Türkler, diğer toplum ve inançlarla etkileşim halinde bulunmuştur. Ancak onlar ne Hristiyanlık'taki teslis inancı gibi politeist inanca, ne Eski Yunan, Sümer veya Roma inançlarındaki gibi kutsal evliliğe, ne Aristo felsefesindeki Demiurge görüşüne, ne de Sami dinindeki gibi her şeye müdahalede bulunan Tanrı'ya inanmamışlardır. Türklerin Tanrısı tektir, evrenseldir, evrenin düzenleyicisidir, toplumun oluşturucusudur, insan kaderinin belirleyicisidir, zoomorfik veya antromorfik özellikte değildir (Güngör, 2010).

Bununla birlikte Divân-ü Lugat-it-Türk'te 'Tengri' şöyle açıklanmıştır: "Allah; azze ve celle, aziz ve celîl olan, muhterem ve ulu. …. Kâfirler göğe tengri derler; aynı zamanda azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da bir ağacı da tengri olarak adlandırır ve önünde secde ederler." (Bozkurt, 2017, s.484) Türk boylarının hemen hemen hepsinde Gök Tengri, yeryüzünün ve insanlığın tek yaratıcısı, yapıcısı, tüm kutsal varlıkların başı ve hâkimi olarak kabul edilmiştir. O, göktedir, eşi benzeri yoktur, hayat verir, öldürür, iradesine göre hüküm verir, yardım eder, cezalandırır, dualara icabet eder. Tüm bunlarla birlikte O, her şeyi bilen, bilgi veren, yol gösterendir.

Türklerin kağanlarını tahta çıkaran, devlet kurmalarına yardımcı olan, yöneticiliği veren, onların hayatları ve istiklâlleri ile ilgilenen, Tonyukuk, Bilge ve Kül Tigin kağanları başarıya ulaştırıp, yönetici konumuna getiren, zafere erdiren ve itaat etmeyenleri cezalandıran Gök Tengri'dir (Küçük, Tümer, Küçük, 2018). Bu sebepten dolayıdır ki Bilge Kağan kendisine "Tanrı buyurduğu için kağan oldum." demiştir. Tanrı'nın siyasi yönetme gücünü verdiğine ve bunu geri aldığına da inanılmaktaydı. Bu inanç kağanlar üzerinde siyasi bir baskı oluşturmuş, iktidarlıkları boyunca başarılı olmak için çaba göstermişlerdir.

Göktürk yazıtlarında yönetimde yeterince başarı gösteremeyen devletin beylerinin Çin'e kul, hanımlarının da cariye oldukları, kendi isimleri yerine Çince isimler aldıkları, onlar için çalıştıkları, sonunda Çinlerin hâkimiyeti altında yitip gideceklerinden bahsedilmiştir. Ancak Tanrı'nın yardımı sayesinde Türkler yok olmaktan kurtulmuş, Göktürklerin kağanı El-Teriş ile tekrar zaferler kazanmışlardır (Akcan, 2012).

Bunun sonucunda Türklerin Tanrı'ya olan inançları günlük yaşamlarında yer bulmuş, Onun istek ve emirlerine riayet edildiği tespit edilmiştir. Türklerin Tanrı inancı Orhun kitabelerinde geçtiği gibi Süryani, Ermeni, Arap, Bizans ve Çin kaynaklarında da geçmektedir (Küçük, Tümer, Küçük, 2018). Yine Orhun kitabelerinde Türklere istikrarlarını kaybetmelerinin ardından eski güçlerini veren Gök Tengri olmuştur. "Türklerin istiklal kazanmalarına Türk tanrısı ve yer-suyu yardım etmiştir." (Akel, 2018, s.47) Ancak dikkat edilmesi gereken husus tek Tanrı inancına tüm Türk boylarının sahip olmadığı, yüksek külte sahip ve büyük devlet kurmuş Türk boylarının sahip olduğu açıklanmıştır (Akcan, 2012).

Türklerin ve yabancıların yazılı kaynaklarında geçtiği üzere Tanrı'dan kut alan kağanlar O'nun koruyup, zafer verdiğini bildikleri için Tanrı'ya şükranlarını sunmuşlardır. Bu şükranlarını Türkler eski inançlarında beşinci ayın ortalarına doğru Tamir Nehri'nin kıyısında bir araya gelerek Gök Tengri'ye koyun ve at olmak üzere birçok adak adayarak, Onun lütfunu isteyerek ve gazabından sığınarak gerçekleştirmişlerdir (Dalkılıç, 2007).

Türklerin kut inancında Tanrı, devleti yönetecek kişiyi seçer ve ona yönetme yetisini verir. Bunun sonucunda Türk devletinin, Tanrı'nın adıyla dünyaya intizam getireceğine inanılmıştır (Akel, 2018). Türkler eski inançlarında Tanrı'nın onlara devleti ve dünyayı yönetme yetkisi vermeden önce isimlerini de kendisinin verdiğini kabul etmişlerdi. Divân-ü Lugat-it-Türk'te Türk terimi şöyle geçmektedir:

> "Ulu Tanrı, 'Benim bir ordum vardır, Ona Türk adını verdim. Onları doğuya yerleştirdim. Bir halka kızarsam, Türkleri o halk üzerine musallat kılarım' diyor. İşte Türklerin bütün yaratılmışlardan üstünlüğü şudur: Cenab-ı Hak onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüce ve en havadar yerine yerleştirmiştir; onlara kendi ordum demiştir. Bunun yanında onların güzellik, zariflik, incelik, terbiye, hürmet, büyüklere saygı, sadakat, tevazu, onur ve yiğitlik gibi her biri sayısız methi mazur gösterecek erdemlerini yinelemeye gerek yoktur." (Bozkurt, 2017, s.540)

Oğuz Kağan Destanı'nda da Türklerin ortaya çıkışının hikâyesi aktarılmıştır. Hz. Nuh'un en büyük oğlu Yafes, Olcay Han unvanıyla Türkistan'a yerleşmiş, burada torunu olan Kara-Han'dan Oğuz Kağan dünyaya gelmiştir. Ancak henüz yeni doğmuş bir bebek iken Oğuz Kağan annesinin sütünü istememiş, annesine ancak bir olan Tanrı'ya inanırsa karnını doyuracağını rüyasında söylemiştir. Bunun üzerine annesi Tanrı'ya iman etmiş, evladı için sağlıklı besinler vermesini dilemiş ve Oğuz Kağan'ı büyütmüştür. Bir yaşından erginliğe erişinceye kadar Oğuz Kağan olgun ve asil hâl içerisinde Tanrı'yı anmış ve O'na şükretmiştir. Tek Tanrı inancı için Oğuz Kağan'ın babası ve akrabalarıyla savaştığı ve başarılar elde ettiği de aktarılmıştır (Öztürk, 2013).

Rahmeti Arat'ın Türkçe'ye tercüme ettiği Uygurca yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda olay şöyle anlatılmıştır:

> "Yine günlerden bir gün Ay kağanın gözü parladı, doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök: ağzı ateş gibi kızıl; gözleri ela; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeğe başladı; kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı." (Bang, Rahmeti, 1936, s. 11'den aktaran Onay, 2011, s. 284)

2. 3. Uygurlarda Tanrı Anlayışı

Gök Tengri inancı, Türklerin sahip olduğu Tanrı inancı olmuştur. Ancak iki nedenden dolayı Türklerin farklı inançları benimsedikleri tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Türklerin bir dine veya görüşe aşırı derecede taassup etmemeleri, ikincisi ise ülkeyi

veya boyu yöneten kağanların dinlerini değiştirmesi olmuştur. Kağan din değiştirdiği veya başka bir dini benimsediğinde, tebaası olan halk da dinini değiştirmiştir.

Bu inanç değişikliğinin hızlı bir şekilde benimsenip, günlük hayatta tatbik edilmesinin sebebi de ilk inançlarına yani Gök Tanrı'ya dayanmaktadır. Nitekim Gök Tanrı, kağana yeryüzünü yönetsin diye kut vermiş; kağan da Gök Tengri'nin yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edildiği için yeni dinleri tepki görmeksizin benimsemiştir. Türkler de kağana isyan etmenin veya buyruğunu yerine getirmemenin bedelinin Gök Tengri tarafından verileceğine inanmışlardır.

Uygurlar, Tariat yazıtında "üze kök tengri yarlıkaduk üçün asra yağız yir iğittük üçün elimin törümin etindim" şeklinde Tanrı'nın onlara kut veren bir güç olduğunu "Üstte Kök Tengri buyurduğu için altta Yağız Yer beslediği için elimi ve töremi edindim." biçiminde günümüz Türkçesinde de bahsedilmiştir (Akel, 2018, s. 51).

Tariat yazıtında Tanrı geçmekle birlikte Uygurlara ait diğer yazıtlarda da Tanrı ve O'nun özellikleri ve yaptıklarından bahsedilmiştir. "yer ve gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. O yüce ve büyük kağan imiş.", "yetmiş yıl hüküm sürmüşler ... yıl geçmiş ... Adımı yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yine", "Kullarım, hizmetçilerim ve halkım için gök ve yer buyruk verdi, orada mızrakladım. Günahkâr süvarileri ... ebedî gök tutuverdi.", "kut, ebedî gök kutlu olsun.", "Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan ve eşim El Bilge Katun ...kağan adını, hatun adını alıp Ötüken'in batı ucunda", "tengride kut bulmış ötüken elinde" (Aydın, 2018, s.41-44)

'Tanrı'nın Kitabı' olarak nitelenen 'Irk Bitig'de de tespit edildiği üzere Uygurlar, Tanrı'ya maddesel özellikler atfetmemişler, O'nu duygu ve düşünceyi insana bahşeden, âlemi yoktan var eden, yeri ve göğü yaratan ulu yaratıcı olarak tanımlamışlardır. Ayrıca Tanrı kötülüklerden koruyan, O'na inananları ve dua edenleri kurtuluşa erdiren, özellikle dağlarda tefekkür eden kullarına yardım eden, korkulmaması istenen, ilimle uğraşanları destekleyen ve nihayetinde insanoğlu ile konuşan yaratıcıdır (Beytaş, 2018). Eserde Tanrı'dan şu şekilde bahsedilmiştir: "Kara yol Tanrısıyım, kırıkları birleştiririm. Yırtılanları bir araya koyarım. İl tanzim ettim. İyi olsun,-der: Bunu bilin. Bu iyidir." (Bayat, 2018, s. 142)

Kut inancı sebebiyledir ki 745 senesinde Uygurlar, Göktürk Devletine son vermiş ve Ötüken merkezli bir devlet kurmuşlardır. Kutluk Bilge Kül Kağan ve oğlu Moyunçur Kağan dönemlerinde Uygurlar Gök Tengri'ye inanmaktaydılar. Moyunçur Kağan, diğer Türk boylarını da yönetimi altına almış, Çin sınırlarına kadar topraklarını genişletmiştir. 751 senesindeki Talas Savaşı ile birlikte Çin'de çeşitli karışıklıklar meydana gelmiş ve Moyunçur Kağan'ın Türk nüfuzunu arttırma politikası gereğince Çin ile iletişimi kuvvetlendirmiştir. Çin içerisinde hali hazırda Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla yayılma gösteren Maniheizm, Uygurlara da etki etmiştir (Yaman, Zengin, 2018).

759 senesinde ise Moyunçur Kağan'ın oğlu Bögü Kağan, Gök Tengri inancını bırakarak Mani dinini benimsemiştir. Uygur halkının sonraları 'moçak' olarak isimlendirdikleri rahiplerle birlikte, Bögü Kağan yurduna geri dönmüş ve 763 yılından itibaren Maniheizm Uygurların resmi dini olmuştur. Karabalgasun şehrinde mabetler yapan Maniheist Uygurlar, Gök Tengri'ye inanmayı bırakıp artık kağanlarının da Tanrısı olan Ezrua Tanrı'ya inanmışlardır (Güngörmez, 2013).

Tüm bunların sonucunda Uygur halkının tarihte din değiştiren Türk boylarından birisi olduğu belli olmuştur. Uygurlar iç ve dış etkenlerden dolayı Çin'e destek olmuş, ganimetler elde etmiştir (Öztürk, 2013). 763 yılından itibaren Maniheizm'in etkisinde kalmışlar ve Tanrı'nın adını Gök Tengri olarak değil inandıkları Ezrua Tanrı'yı Kün Tengri, Ay Tengri veya Kün-Ay Tengri olarak anmaya başlamışlardır (Güngörmez, 2013). Böylelikle İran'da ortaya çıkan Mani dini Uygurları etkilemiş, Gök Tengri inancı yerini aydınlığın ve karanlığın tanrılarından müteşekkil düalist bir inanca bırakmıştır (Dalkılıç, 2007).

Ancak Maniheizm'in tüm Uygurlar arasında kabul görmediği tespit edilmiştir. Nitekim Maniheizm inancı akşamları bir kez yemeyi ve hayvansal gıdalar tüketmemeyi emretmiştir. Bu ise hayvancılıkla hayatlarını sürdüren, göçebe kültürü benimseyen Uygurlar için zor ve güçten düşürücü bir uygulama olmuştur. Sonuç olarak Maniheizm'in Kağan, saray halkı ve devlet yöneticileri arasında yaşanmış bir din olduğu tespit edilmiştir (Güngörmez, 2013).

2. 3. 1. Budist Uygur Metinlerinde Tanrı Anlayışı

Budizm, aydınlanmış manasındaki ‘Buddha’ kelimesinden türemekte olup, Siddhartha Gautama’nın aydınlanması ve dünyayı esas manasıyla kavraması sonucunda oluşmuş bir öğretidir. M.Ö. 563-483 veya 567-487 yılları arasında yaşamış olduğu varsayılan Siddhartha Gautama’nın doğumundan mitolojik unsurlar aktarılmıştır. Şöyle ki beş yüzüncü yeniden doğumundan önce Tuşita cennetinde yaşamış, beyaz bir fil biçiminde Sakya Kralı Suddhodana’nın hanımı Mahamayana’nın sağ tarafından girerek dünyaya gelmiştir (Tokyürek, 2019).

Onun doğumu esnasında yerin sallandığı ve Güneş’in tutulduğu olaylar gerçekleşmiştir. Doğar doğmaz yedi adım attığı, böylelikle son doğumu olduğu ve tüm bunların onun kutsallığına delalet ettiği kabul edilmiştir. Böylelikle Siddhartha adı verilerek tüm arzularının tamamlandığı ve nihaî hedefine ulaştığı belirtilmiştir. Bakımını annesinin ölmesi üzerine sarayda teyzesi üstlenmiştir. Kendisi iyi eğitilmiş, on altı yaşında evlenmiş, oğlu olmuş ve huzurlu bir hayata sahip olmuştur. Ancak bir gün ormanda gezintideyken üç kişiyle karşılaşmış ve onların hasta, yaşlı ve ölü olmaları Siddhartha’yı çok etkilemiştir. Bir de dilenci ile karşılaşmış ve asıl mutluluğun onda olduğunu anlamıştır.

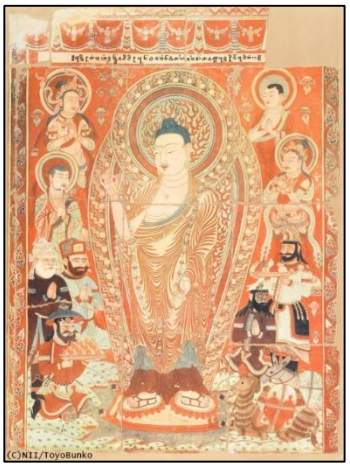
Tüm bu karşılaştıkları kişiler ve olaylar onu yirmi dokuz yaşında ailesinden uzaklaştırmış ve dünyadaki ızdırap ve adaletsizlikleri önleme adına yapılabilecekler üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Kendisi önceleri hiçbir şey yemeyerek, daha sonraları et haricindeki yiyeceklerden beslenerek, Pippala isimli ağacın altında otuz beş yaşında uyanmış, artık ‘Buddha’ olmuştur. O günden itibaren seksen yaşına kadar tüm canlıları kurtarmak için vaazlar vermiş ve en sonunda Parinirvana’ya ulaşmıştır (Robinson-Johnson, 1996, s. 11’den aktaran Tokyürek, 2019, s. 72-74).

Budizm’in ortaya çıkışı yukarıda bahsedildiği gibi kabul edilmektedir. Uygurların ise Budizm’i benimsemeleri siyasî, ticarî ve sosyal ilişkiler sonucunda olduğu aktarılmakta ve Orta Asya topraklarında varlığını uzun süre yaşattığı bilinmektedir. Ölümünden çok sonraları Ananda isimli konseyde öğretileri toplanan Buddha’nın,

eserleri yazılmıştır. Uygurlar da bu eserleri kendi dilleri ile kaleme almış bir topluluk olmuştur.

Uygur Budist metinlerinde Tanrı Buddha "Burhan" veya "But" ile ifade edilmiştir. O ki her şeye nüfuz etmiş, aydınlanmasını başarmış, yaratılmışların temelindeki kötülüğü ortaya çıkarmış ve canlı varlıkları tenasühten kurtarmayı ilke edinmiştir. Buddha ile birlikte Budizm'de üç tür Tanrı'nın varlığına daha inanılmıştır. Bunlar yedi kıymetli nesneye sahip Pippala ağacının altındaki Tanrı Buddha, Pippala ağacının altındaki Lotus tahtında oturan Buddha ve sınırsız şan ve huzura sahip uzaydaki tahtında oturan Buddha'dır. Buddha, Uygur metinlerinde on ad ile adlandırılmıştır (Soothill, Hodous, 1937, s. 225b'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 68).

Bu isimler onun özellikleri olarak kabul edilmiş ve Budizm'de var olan diğer tüm Buddha'larda da bulunması gerektiğine inanılmıştır. Buddha'nın on adı tathagata, arhat, samyak-sambuddha, vidyacarana-sampanna, sugata, lokavid, anuttara, puruşa-damya-sarathi, sasta deva-manusyanam ve buddha-lokanatha veya bhagavandır. On ad sırasıyla Buddha'nın gerçeğin dünyasından geldiğine, aziz, her şeyi bilen, muhteşem davranışa sahip, iyiye varan, dünyanın bilgisini anlayan, eşsiz aydınlanma yaşayan, insan ve hayvanın öğretmeni olan, insanlar ve tanrıların üstadı ve dünyanın onuru anlamlarındaki özellikleridir (Soothill, Hodous, 1937, s. 52b; Gakkai, 2002'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 68).

Resim 2.1. Pranidhi Sahnesi, Sakyamuni'nin Buddha olma öncesi sahnesi (URL-5, 2005)

Uygurlar yukarıda anılan Buddha'lardan başka eski Yedi Buddha'ya daha inanmışlardır. Yedi Buddha'lar Vipasyin, Sikhin, Visvabhu, Krakucchanda, Kanakumuni, Kasyapa ve Sakyamuni'dir. Uygur metinlerinde "Yeti Burhanlar ulusın" şeklinde yedi Buddha topluluğundan bahsedilmiş ve Uygurlar, onların hepsinin aydınlanma yaşayarak gerçeği bulduklarına ve iyileştirme özelliklerine haiz olduklarına inanmışlardır. "Buyan edgü kılınç ertmiş begim yeti burhanlar ulusında kirsün" şeklinde bahsedilmiş "İyi hareketler yapmış beyim yedi Buddha topluluğuna girsin." anlamında Yedi Buddha'dan söz edilmiştir.

Yedi Buddha'nın ilki Vipasyin Buddha'dır ve Uygur metinlerinde "Vipaşi Bodisatav" olarak anılmıştır. Sikhin Buddha ise başında alev bulunan ve bu ateş ile dünyayı yok edeceğine inanılan ikinci Buddha'dır, Uygur metinlerinde "Şiki Burhan" şeklinde geçmiştir. Üçüncü Buddha ise Visvabhu Buddha'dır ve metinlerde "yükünür men vişvabu burhan kutına" şeklinde "Visvabhu Buddha saadetine saygıyla eğilirim." manasında anılmıştır.

Krakucchanda Buddha ise dördüncü Buddha'dır ve "karkaşunti atlıg tengri burhan" şeklinde Uygurların saygıyla andığı tanrıları olmuştur. Altın münzevi olan Yedi Buddha'nın beşincisi Kanakamuni Buddha'dır aynı isimli Uygur metinlerinde geçtiği tespit edilmiştir. Buddha'ların altıncısı Kasyapa Buddha'dır, tanrıların ve bütün yaratılmış varlıkların babası olarak kabul edilmiş ve bir takımyıldızı olarak anılmıştır. "kaşip burhan kün bastıktın başlanıp nirvanka barı yarlıkadı" ifadeleriyle Uygurlar Kasyapa Buddha'nın gün batısından başlayarak Nirvana'ya ulaştığını söylemişlerdir.

Yedi Buddha'ların sonuncusu ise Sakyamuni Buddha'dır ve Budizm'in kurucusu Siddhartha Gautama'nın bilge, aziz, kutsal, hayırsever, iyi kalpli, şefkatli ve aydınlanmış ismidir. O, doğum ölüm zincirinden kurtulma yolunu bulan, temiz, ahlâklı olmayı öğütleyen, dört gerçeği ve sekiz asil yolu vaaz eden, yoksulluğu, erdemliliği ve kavramayı öğütleyen Buddha olmuştur. Uygurca metinlerde ise "yükünür men bahşımız kanımız tengri tengrisi şakimuni burhan kutına" şekliyle "Öğretmenimiz, babamız, tanrılar tanrısı Sakyamuni Buddha saadetine saygıyla eğilirim." manasında çokça anılmıştır (Tokyürek, 2019).

> “ol elig begnin mahamay atlıg işi tengridin lunbanı atlıg arıgda aşok atlık adınçıg söğüt altınında ikinti ay sekiz yanıka puş yultuzka viçay atlıg muhurtka iki kırk kut buyanlıg ıru belgüke tükellig sekiz on törlüg nayragın yaratıglıg körkle koluça yarukın yaltrayu kaltı bulıtdın” (Tokyürek, 2019, s. 77)

“O hükümdarın Mahamaya adlı eşi, kutsal Lumbini adlı ormanda Asoka adlı seçilmiş ağacın altında ikinci ayın sekizinci gününde puşya yıldızı vijaya saatinde otuz iki kutsal işaret ve seksen anuvyanjanaya sahip güzel vakitte buluttan parlaklığı geldi.” biçiminde günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Burada bahsi geçen tanrılar haricinde Beş Dhyani Buddha yani Beş Yönün Buddha’sının Budizm’de olduğu Uygur metinlerinde de aktarılmıştır. Vairoca, Akşobhya, Ratnasambhava, Amitabha ve Amoghasiddhi Buddha’lar sırasıyla merkez, doğu, güney, batı ve kuzey yönünün tanrıları kabul edilmiştir. Merkezin Buddha’sı Vairocana ışık anlamındadır ve diğer Buddha’ların lideri olarak anılmıştır. Doğu yönünün Buddha’sı ise Aksobhya Buddha’dır ve hareketsiz, sakin ve öfkeden arınmıştır. Uygur Budist metinlerinde çokça geçmekte olup, ifadelerden bir tanesi şu şekilde aktarılmıştır (Soothill, Hodous, 1937, s. 104a, 306b, 293b’den aktaran Tokyürek, 2019, s. 90-92). “aça yada okıtmış buyan küçinte bo nomug öndün yınak orunta aköobi atlıg burhan boltı” “Bu dharmayı doğu yönündeki yerde yayarak söylediği ve yaptığı iyilikler sayesinde Akşobhya adlı Buddha oldu.” (Tokyürek, 2019, s. 93)

Resim 2.2. Buddha Sakyamuni (URL-6)

Ratnadhvaja Buddha ise güney yönünün Buddha'sıdır ve değerli, cevher anlamında değerli taşlar ile süslenmiş bir bayrak olarak Budizm'i yayan ve koruyan Tanrı olmuştur. Amita Buddha da Uygur metinlerinde "abita" adıyla anılmış bir batı yönünün Tanrı'sıdır (Soothill, Hodous, 1937, 431a, 431b, 287a'dan aktaran Tokyürek, 2019, s. 94-96). O, hayatın fikri ve sonsuz ışığın kaynağı olarak idealize edilmiştir. "abita burhannın uluşınta altun önlüg lenhua çeçek içinte" denilerek "Amita Buddha'nın ülkesinde altın renkli lotus çiçeği içinde." anlamında Uygurlar tanrılarına ibadet etmiş, onları saygıyla anmıştır (Zieme, 1991, s. 292'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 97).

Beş Dhyani Buddha'nın sonuncusu kuzey yönünün Buddha'sı Dundubhisvara Buddha'dır. İyi ve büyük ilahi davul unvanını taşıyan Buddha'nın, canlı varlıkları uyardığı, onlara öğüt verdiği, iyiliğe karşı cesaretlendirdiği, kötülük ve şeytanlara karşı korkutucu olduğu aktarılmıştır (Soothill, Hodous, 1937, s. 148a'dan aktaran Tokyürek, 2019, s. 99-100).

Budizm'de, yönlerin Buddha'nın varlığının göstergesi olduğuna; geçmiş, şimdi ve gelecekteki varlıkları temsil ettiğine ve uzaydaki tüm Buddha'ları içerdiğine inanılmıştır. Uygur metinlerinde ise "ol yaruk yaltrık içinte yene sansız sakışsız ontın sınarkı burhanlar erdini söğütler altınınta vayduri erdini üzeki örgünler üzesinte olurup" biçiminde geçmiş, "O parlaklık içinde yine sayısız on yöndeki Buddhalar cevher ağaçları altında vaidurya cevherli tahtlar üzerinde oturup" anlamında ibadet etmişlerdir.

Buddha, Dört Buddha, Yedi Buddha ve Beş Yönün Buddha'sı ile birlikte Tokyürek'in (2019) aktardığı Uygur metinlerinde ismi geçen doksan sekiz tane daha Buddha ve Bodhisattva bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Akasagarbha Bodhisattva, Bhaisajyada Bodhisattva, Candra Buddha, Dasaprabhasa Buddha, Gunaprabha Buddha, Jnana Surya Buddha, Kalyanaprabha Buddha, Laksanapura Buddha, Mahadharmabala Bodhisattva, Nityasamadhi Bodhisattva, Padma Buddha, Rajabrahma Buddha, Saddharmavabhasa Buddha, Tişya Buddha, Uttaranidi Buddha ve Vajrapani Bodhisattva'dır.

Budizm inancında tanrılar, Trayastrimsah adındaki saray ve bahçeleri olan Sumeru Dağı'nın zirvesinde oturmaktadır. Burası otuz üç Tanrı ve diğer tüm tanrıların yeridir ve Indra da tanrıların hükümdarı olarak kabul edilmiştir. Burada bahsedilen Tanrı yeri "üç kırk tengri yerinte erig tutmış erkligler" şeklinde Uygur metinlerinde otuz üç Tanrı'nın yerinde yer tutmuş güçlüler anlamında kullanılmıştır.

"Hormuzta Tengri" yani Indra Tanrı başta olmak üzere, "Kılınç Tengrisi" Amel Tanrısı, "Yer Tengri" Yer Tanrı, "Yamadivi" Cehennem dünyasının Tanrısı Yama, "Santuşitı Tengriler" Santuşita Tanrı, "Şumnu Tengri" Tanrı Mara, "Kut Tengrisi" Saadet Tanrısı ve "Mahişvari Tengri" Büyük Özgürlük Tanrısı Mahesvara Tanrı Budizm'deki diğer tanrılar arasında yer almıştır (Tokyürek, 2019).

Resim 2.3. Savaşçı görünümünde Vajrapi (URL-7, 2018)

Budizm dininde içeriği hikâyeleştirerek anlatmak önemli bir yere sahip olmuştur. Dolayısıyla yukarıda adı geçen tanrılar masalların içerisinde anılmış, özelliklerine ve ahlâkî davranışlarına vurgu yapılmıştır. Uygurlar döneminde de bu hikâyeler çeviri yoluyla yayılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. "Dasakarmapathavadanamala" ismiyle yazılmış olan bir hikâye ve bunun içerisindeki "Altı Dişli Fil Hikâyesi"nde

tanrılardan ve onlar gibi ahlâklı olmaktan bahsedilmiştir. Otuz üç Tanrı'nın ve diğer tüm tanrıların yeri olan "Trayatrimsah" bu hikâyede anılmış ve oradaki tanrılar gibi insanların da birbirlerini kızdırarak eğlendikleri aktarılmıştır (Elmalı, 2019). "strayastriş tengri yerinteki tengriler tek bir ikintike yegedmekleşü yerin ... ilinçülediler", "Trayatrimsah cennetindeki tanrılar gibi birbirlerine üstün gelmeye çalışarak, (birbirlerine) kızarak (birbirlerini kızdırarak) ... eğlendiler." (Berlin-Brandenburgerische Akademie der Wissenschaften UII-UIII'ten aktaran Elmalı, 2019, s. 89)

Bununla birlikte hikâyede altı dişli bir filden ve onun dişlerini alması için rahip kılığında bir avcıyı görevlendiren Kraliçe Bhadra'dan bahsedilmektedir. Fil, rahip görünümlü avcıdan korkmamak gerektiğini söylemiş, ancak umduğu olmamış ve avlanmıştır. Acı bir şekilde dişleri çıkarılırken onu gören yüce ve ulu Tanrı'nın eşine seslenişi şöyle aktarılmıştır.

> ".... eziyetlere (katlanıp) hep dua etti. (Duasını) sonra erdirip bir dişini dağ geçidinde sundu. Bodhisattvaların büyük gücüyle ...salladı. Bütün dişlerinin sinirleri, damarları kesildi. Bir dişi kökünden sökülüp çıktı. O acıyla ...şuurunu kaybedip yere düştü. Onu göre ... bunun üzerine (Buddhalığa) ulaşacak (olan) ulu ve yüce Tanrı (Buddha), eşine şöyle seslendi: 'Bak soylu kadınım; hayırlı canlı kin ve nefret, taş ve çakıl (içinde) kanıyla ... bulanmış yatmaktadır ...cansız durur.'" (Berlin-Brandenburgerische Akademie der Wissenschaften UII-UIII'ten aktaran Elmalı, 2019, s. 92)

Hikâyede filin dişleri çekilirken avcıya öfkelenmemesine ve daha önceki hayatında yaptığı iyiliklere karşılık tanrılar ve onların hükümdarı Indra Tanrı'nın iyilikte bulunduğu aktarılmıştır (Elmalı, 2019).

Tanrılardan ve onların yaratılmışlara karşı yaptıklarından bahseden bir diğer metin ise "Kuanşi İm Pusar" yani "Ses İşiten İlâh"dır. Çince'den Uygurca'ya "Vap hua ki nom çiçeki atlıg sudur" olarak çevrilmiş olan bu eser, Budizm'in kuzey mezhebi olan Mahayana'ya ait yirmi beşinci bölümüdür. Eser Avalokiteşvara adındaki tanrısal güce sahip bir ilâhın, canlı varlıklara başları sıkıştığı anlarda yardım etmesini konu edinir. O, canlılara karşı acıma duygusu besleyen, korkusuz, dünyanın sesini duyan ve gören, merhamet Tanrısıdır. Uygurlardan sıkıntıya düşüp de her kim "Kuanşi İm Pusar" yani Avalokiteşvara'nın adını söylerse, o sıkıntısından kurtulur şeklinde metinlerde aktarılmıştır (Burnouf 1852; Hackmann, 1927, s. 282; Schulemann, 1937; Gabain, 1954, s. 167'den aktaran Tekin, 2019, s. 3-4).

Eserin Şinasi Tekin (2019) tarafından yapılan günümüz Türkçesi ve Wilhelm Radloff tarafında yapılan Almanca tercümelerinde Kuanşi İm Pusar'dan şöyle bahsedilmektedir: "Kuanşi im pusar'ın her yerde görünüp canlı varlıklara fayda sağlamasından bahseden yirmi beşinci bölümü.", "Wie Kuan-si-im Pusar nach allen Seiten die Gestalt des Leibes zeigt und dadurch den beseelten Wesen Nutzen und Vortheil bringt." (Radloff, 1911, s. 19)

> "On yönde yani her yönde görünür. Kuanşi im pusar'ın ulaşamayacağı hiçbir âlem yoktur. Kendisini çağıran sesi hemen işitir. Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanları dünyasına girer, onları acılarından kurtarır.", "Nach allen zehn Himmelsrichtungen zeigt er seine körperliche Gestalt. (Wenn er dort ist) wo kein Erdengebiet vorhanden und wo Niemand selbst (zu ihm) hingelangen kann, hört er von dört die Stimme des ihn selbst Anrufenden. Er dringt selbst in die Welt der Bestien der Hölle und befreit sie von ihren Leiden.", "Tanrıların, ejderlerin, cinlerin, yılan hükümdarlarının, gökteki mızıkacıların, kudretli devlerin, altın kanatlı efsanevî kuşların, büyük yılanların ve hem insan olan hem de insan olmayanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, Kuanşi im pusar o canlı varlıklara, her birine, uygun birer kılığa girerek görünür, dini öğretir, kurtarır." (Mainz İlimler ve Edebiyat Akademisi, s. 289'dan aktaran Tekin, 2019, s. 24).

Resim 2.4. Bin kollu Avalokiteşvara (URL-8, 2020)

Bahsedilen eserler ile birlikte Toharca'dan Uygurca'ya çevrilmiş "Maytrısimit" isimli eserde de Budist inancındaki tanrılardan birisi olan Burkan Maytrı'dan, hayatından ve faaliyetlerinden söz edilmiştir. O, tanrılar ülkesi olan muhteşem mutluluk cenneti

Tusita'dan insanların yaşadığı âleme inmiş ve hayatı boyunca türlü olaylar ile karşılaşmıştır. Bu eserde de içerik bir tiyatro sahnesindeki gibi doğrudan doğruya söyleşiler şeklinde verilmiştir (Tekin, 2019).

Resim 2.5. Maytrı Heykeli (URL-9, 2019)

2. 3. 2. Maniheist Uygur Metinlerinde Tanrı Anlayışı

Uygurlar, yaşadıkları dönemde başta Gök Tengri'ye inanmışlar, daha sonra çeşitli sebeplerden dolayı Budizm ve Maniheizm dinini kabul etmişlerdir. Maneiheizm'in kurucusu M. S. 216 yılında doğduğu kabul edilen Mani'dir. Onun henüz çocuk yaşlarındayken ilâhî olaylarla karşılaştığı ve ikizim dediği ilâhî bir ruhun kendisini ziyareti ile mesajını halka iletmeye başladığı; kendisinin 276 veya 277 yılında hapishanede öldürüldüğü aktarılmıştır (Arendzen, 2010'dan aktaran Özbay, 2019, s. 59-60).

Uygur topraklarında Budizm ile birlikte yayılma imkânı bulan Maniheizm'deki Mani, Budistlerin Maitreya Buddha'sı olarak anılmıştır. O, sevginin, erdemin, mutluluğun, sabrın ve bilginin özü ile süslenmiştir. Uygur metinlerinde "bilge tengri hanımız" diye anılan Mani, Budizm'deki Sakyamuni Buddha ile ortak özelliklerle bezenmiştir. Mani, iyi rehber, eşsiz, aziz ve umut kaynağıdır.

Mani'nin inanç öğretisinin temelinde düalist bir felsefe vardır ve temelde Tanrı ile birlikte onun karşısında da şeytanın olduğu kabul edilmiştir. Maniheist inancında Tanrılar kimi zaman 'bay', 'bag' veya 'yazad' terimleriyle anılmıştır. Bununla birlikte âlemin üç zamanda yaratıldığı düşüncesi ile ilişkili tanrıların da üç farklı kategorisinin olduğu kabul edilmiştir. Bunlar tanrılar veya Işık Tanrısı Ezrua, melekler veya unsurları ve din adamları veya güçleridir.

Ancak Uygur metinlerinde bu şekilde bir sınıflandırma yapılmamış olup, tanrılar ve din adamlarının hepsi Tanrı olarak kabul edilmiştir. Tengri kelimesi din adamları için kullanıldığında kutsal veya ilahi anlamını taşımıştır. Ayrıca Tanrı, Tan Tanrı ilahisi, hükümdar, muhteşem ve Tanrım günahımı affet kelimeleri de Uygurca kullanılmış Tanrı kavramları arasındadır (Tokyürek, 2019).

"Tang tengri kelti,
Tang tengri özi kelti,
Tang tengri kelti,
Tang tengri özi kelti,
Turunglar kamag begler kadaşlar,
Tang tengrig ögelim..." (Bayat, 2020, s. 244)

Uygur metinlerinde Maniheizm'de inanılan birçok Tanrı var olup, temelde âlemin yaratılışındaki üç kademeye göre onlardan bahsedilmiştir. Bu tanrılardan ilki olan Ezrua veya Zurvan Tengri, tüm tanrıların tanrısı ve büyük hükümdardır. Ezrua Tengri, Maniheizm'deki düalist âlem tasavvurunun ışık ve iyilik alanının temsilcisidir. O, en büyük hayat ağacı, adaletin yürütücüsü ve ruhların hâkimidir. Zurvan Tanrı veya Kutsal Baba olarak da anılan Ezrua Tengri, ışık alanında oturur; doğuyu, batıyı ve kuzeyi temsil eder. O, Kötülük Tanrısı Ahriman'ın karşıtı olup, cinsiyeti de yoktur. Uyguca metinlerde "ol kim ulug elig tengri hanı ezrua tengri tengrisi." şeklinde geçmekte "O ki büyük hükümdar, tanrılar hükümdarı Zurvan, tanrılar tanrısı" anlamında Uygurlar arasındaki konumu anlatılmıştır (Tokyürek, 2019, s. 466).

Ezrua Tengri'nin ikâmet yeri olan ışık alanı beş elementten meydana gelmiştir. Bu beş element de hava, su, ateş, rüzgâr ve ışık tanrıları olmak üzere Beş Tengri olarak

isimlendirilmiştir. Beş Tengri'nin sahip olduğu beş yön, beş özellik ve beş erdem vardır. Beş yön olarak merkez, batı, güney ve doğu gösterilmiş, beş özellik olarak saadet, anlayış, algı, anlama ve akıl ortaya çıkarılmış, beş erdem olarak da sevme bilgisi, tahammül bilgisi, bilgi, iman bilgisi ve istem bilgisi kabul edilmiştir (Tokyürek, 2019).

Hayatın annesi Su Tanrısı, hayatın babası Ateş Tanrısı ve ilk îlahi insan Ohrmazd Tengri; Ezrua Tengri tarafından âlemin yaratışındaki ilk safhasında yaratılmış tanrılardır. Ezrua Tengri'nin beş elementi olan Beş Tengri'den özellikle su ve ateş tanrıları Maniheizm'de önem arz etmiştir. Su Tanrısı, Ezrua Tengri'nin kızıdır, Hormuzta Tengri ve Ahriman Tengri'den daha önce yaratılmıştır. O, hem ateşin kız kardeşi hem de eşi olarak kabul edilmiş ve tüm varlıkların da anası olarak gösterilmiştir.

Benzer şekilde Ateş Tanrısı da Maniheistlerde diğer Beş Tengri'ye nazaran daha önemlidir. O, Ezrua Tengri'nin oğludur, yine Hormuzta Tengri ve Ahriman Tengri'den önce yaratılmıştır. O, suyun erkek kardeşi ve de eşidir. Nasıl ki su tüm varlıkların anası ise, ateş de tüm varlıkların babası olarak gösterilmiştir (Tokyürek, 2019).

Hormuzta veya Ohrmazd Tengri ise Maniheistlerin ilahî olarak yaratıldığına inandıkları ilk insandır. Ohrmazd Tengri, ateş ve su tanrıları olan hayatın ana ve babasından yaratılmıştır. Onun yaratılış amacı kötülük Tanrısı olan Ahriman ve karanlık âlemi ile savaşmaktır. Kutsal baba olan Ezrua Tengri gibi, Ohrmazd Tengri'nin de sahip olduğu beş element vardır. Beş element hava, ışık, su, rüzgâr ve ateş sayesinde O, âlemin karanlık yüzü ile mücadele eder. "küçi yarukı tözi yıltızı beş tengri ol" yani "Gücü, ışığı, kökü beş tanrıdır." olarak Uygur Turfan metinlerinde Ohrmazd ile ilgili özellikler aktarılmıştır.

Ancak Ohrmazd bu mücadelede mağlup olmuş, ışık parçacıklarına ayrılarak âlemdeki maddelerin içine hapsolmuştur. Ezrua Tengri tarafından bu olay küçük bir kuzunun vahşi kurtlara verilmesi şeklinde tasvir edilmiştir. Tüm bunlarla birlikte Ohrmazd

Tengri'nin bir tane daha elementi vardır, o da Cevap Tanrısı Xroshtag'dır ki bilgeliğin gücünün kendisinde olduğuna inanılmıştır (Tokyürek, 2019).

Âlemin yaratılışının ikinci safhasında Mithra Buddha (Yüce Mimar, Hayat Ruhu, Wadzivantag), Xroshtag (Hayat Ruhunun Çağrısı) ve Ohrmazd Tengri'nin Cevabı tanrıları yaratılmıştır. Mani inancında Xroshtag ve Ohrmazd tanrıları âlemin ikinci yaratılışında esasen yalnızca çağrı olup, Maniheistlerce bu çağrılar Tanrı olarak kabul edilmiştir. Bu tanrılardan büyük imar Mithra Buddha, Ezrua Tengri tarafından yaratılmış olup hayatın ruhu olarak görülmüştür.

O'nun da beş oğlu vardır ve düşünce, idrak, bilgi, akıl ve saadeti temsil eder. O'nun büyük imar olarak adlandırılmasının sebebi de beş oğlu ve temsil ettikleri alanlar ile birlikte karanlığın âlemine hapsolan ilk ilahî insan Ohrmazd Tengri'yi kurtarması dolayısıyladır. Mithra Buddha, Ohrmazd Tengri'ye çağrıda bulunmuş, O da sağ elini uzatarak karanlığın âleminden kurtulmuştur. Bu kurtuluş tanrılar arasında yaşansa da, Mani inancına göre diğer varlıkların karanlıktan kurtuluşu da bu şekilde olacaktır.

'Yüce Mimar' ve 'Hayat Ruhu' Mithra Buddha, yeni bir evren veya cennet yaratmak için yaratılmış, bu cennetin hükümdarı ilk insan olan Ohrmazd Tengri olmuştur. Mithra Buddha, öldürdüğü ifritlerin geriye kalan bedenlerinden âlemi yaratmıştır. Xroshtag Tanrısı esasen Ohrmazd Tengri'nin kurtuluşu için bir sesleniştir ve Mithra Buddha'nın altıncı oğludur.

Bu kurtuluş sürecindeki son Tanrı da Ohrmazd Tengri'nin Cevabı olan 'Padvaxtag Tengri'dir. Ohrmazd Tengri'nin, Mithra Buddha'ya sağ elini uzatarak derin uykusundan uyanması ve çağrıya cevap vermesi Maniheistlerce bir tanrı olarak kabul görmüştür. Uygurca Mani metinlerinde de şöyle anlatılmıştır: "ve Xruştag tanrı, Padwaxtag tanrı ve Ohrmazd tanrı cehennemden yukarı çıktığında" (Tokyürek, 2019)

Ohrmazd Tengri'nin karanlıktan kurtulmasının ardından, Mithra Buddha ifritleri parçalamış; Hayatın Annesi de bu parçalardan önce on kat gök, daha sonra da sekiz kat yeri yaratmıştır. En sonunda bu ifritlerin kemiklerinden dağlar, damarlarından da nehirler Hayatın Annesi tarafından yaratılmıştır. Âlemin yaratılış safhasının üçüncü döneminde karanlığın parçaları tüm evrene dağılmış, bu parçaların içine ışık unsurları

hapsolmuş; uyarıcı, elçi Muhteşem İsa (Mesih Buddha), Parlak Şimşek Tanrısı, İdrakin Işığı ve ilk insanlar Âdem ile Havva yaratılmıştır.

Yaratılmış olan ‘elçi’, Âdemi uyarmak, âlemde bulunan varlıkların içindeki ışığı kurtarmak ve bilginin ışığını her yere yaymakla görevlendirilmiştir. İlk insanlarla birlikte dünyanın da yaratıldığı bu dönemde varlıklar güneş ve ay olmak üzere iki kategoriye ayrılmış, Uygur Mani metinlerinde ‘parlak güneş’ ve ‘ölüyü dirilten ay’ şeklinde söz edilmiştir (Tokyürek, 2019).

Parlak Şimşek Tanrısı, Ezrua Tengrinin kızı olup, ay grubu varlıklarındandır. Şimşek şeytanıyla mücadele içerisinde olan Parlak Şimşek Tanrısı, ayın parçasından oluşmuş bir gemiye binerek, karanlığın arasında dolaşma ve bunların içindeki ışık parçalarını kurtarma görevi verilmiştir.

Dünya’nın yaratıldığı üçüncü âlemde ay grubundan kurtarıcı Kutsal Ruh veya İdrakin Işığı Tanrı, beş uzuvlu bir rehberdir. Bununla birlikte üçüncü bir elçi daha yaratılmıştır, o da ‘Tanrı Rehberi’dir. Bu Tanrı erkek ve kadın şekline bürünerek bitki ve hayvanlar âlemini, sonunda da canlılar âlemini yaratmıştır. Karanlık ile aydınlığın savaştığı bu dönemde, karanlık mağlup olmuş, önce ‘Aşkalun’ ve ‘Namrael’ adında iki ifrit daha sonra da ilk insanlar Âdem ile Havva’yı yaratmıştır.

Maniheist Uygur inancında tespit edildiğine göre âlem üç aşamada Ezrua Tengri tarafından yaratılmış, aydınlık ile karanlığın savaşı sonucunda ışığın parçaları varlıkların içine hapsolmuş, Tengriler ve elçiler vasıtasıyla kurtuluşa ermişlerdir. Ancak Maniheist Uygurlar karanlığın da bir Tanrı olduğuna inanmışlar, O’nu ‘kötü düşünceli şeytan’, ‘karanlık’, ‘şeytan’, ‘şeytanlar’, ‘karanlığın dünyası Ahriman’ olarak tanımlamışlardır. O karanlıkların kralı, kötülüğün kaynağı, aydınlığın zıddı ve şeytanî Tanrı’dır (Tokyürek, 2019).

Karanlığın içerisinde Ahriman Tengri ile birlikte O’nun bir yardımcısı da vardır. O da ‘ihtiras bilgisi’, ‘ihtiras’ ve ‘karanlık ihtiras’ olarak anılmıştır. Maniheistlerin her düşünce, his ve erdem için bir Tanrısı bulunmuş, kötülüklerin kaynağı ihtirası da bir Tanrı olarak görmüşlerdir. Az Tengri, bu ihtirasın kaynağı ve kötü düşüncelerin anasıdır. İlk insanlar Âdem ile Havva’nın da içlerinde var olmuştur.

Uygun Maniheist metinlerinde geçen Erklig Han, Ölüm Tanrısı olarak kabul edilmiştir. Uygurlar öldükten sonra Erklig Han'ın huzuruna getirilip, O'na hesap verileceğine inanmışlar ve O'nu cehennemin kralı olarak görmüşlerdir. Tüm bu tanrıların Tengri Yerinde oturdukları ve Mani inancındaki samsara yani sürekli doğumdan kurtulan varlıkların en sonunda doğdukları yer olacağı kabul edilmiştir. Bu husus Uygur metinlerinde şöyle ele alınmıştır:

"Faydasız yerlerde doğmuş ise (oradan) kurtulup tanrı yerinde ve Buddha ülkesinde doğsunlar." (Clark, 1982, 509-511'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 499)

II. BÖLÜM: UYGUR TURFAN METİNLERİNDE ÂLEM ANLAYIŞI

3. 1. Âlem Anlayışı

Âlem, gök cisimlerini, uzayı ve yaratılmış olan varlıkların bütününü kapsayan düzendir. Kâinat ve evren terimlerinin de aynı anlamı taşıdığı âlem; duyular veya akıl vasıtasıyla kavranabilen, varlığı üzerinde düşünülebilen, Yaratıcı dışındaki maddî ve manevî yaratılanların bütününü ifade eder. Âlem, onu –canlı ve cansız bütün varlıkları– yaratan Yaratıcısının varlığının da bir alâmetidir (Bolay, 1989, 2018).

Türkçe karşılığı evrendoğum olan kozmogoni, Yunanca 'kosmos' ve 'goneia' terimlerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kozmosun anlamı âlem, evren ve dünya iken, goneia ise ortaya çıkmak, doğmak manalarında kullanılmıştır. Dolayısıyla var olan şeylerin bütününü kapsayan âlem, insanın bilgisine göre şekillenen bir kavram olmuştur. Tarih boyunca da âlemin ortaya çıkması çeşitli efsaneler ve mitlerde işlenmiştir. Böylelikle insanlar varoluşun ilk nedenini ve nasıllığını keşfetme yollarına girmiştir. Tanrı veya tanrısal varlıkların eylemleri sonucunda âlem tasavvuru oluşmuştur (Taş, 2017).

İnsanoğlunun düşünce serüveni ve inancını yaşama biçimi, makro kozmostan mikro kozmosa uzanan varlık tasavvurunun gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Hayret ile başlayan bu serüvende; insan, âlemi tanımak, onun neden ve

nasıl ortaya çıktığı öğrenmek istemiştir. Bunu yaparken de kendisine sınırlar çizmemiş, aksine özelde eşya genelde âlem ile ilgili görüşler geliştirmiştir (Gündüz, 2010).

Dolayısıyla insanlar tarih boyunca âlemin ortaya çıkışı, aslı, gelişmesi üzerine düşünmüş ve farklı kavramlar oluşturmuştur. Evren, kâinat, âlem, canlı ve cansız varlıkların tümü, dinlerin ve felsefî düşünce sistemlerinin temel kavramları olmuştur. Çok tanrılı dinlerde âlemin ve varlıkların yaratılışı döngüsel olarak kabul edilmiş; âlemi oluşturan madde ve formun ezelden beri var olduğu savunulmuştur. Ezelden beri var olanın kimi inanışlarda su, kimilerinde ise toprak olduğu kabul edilmiştir. Âlemin yaratılması süreci de bu ezelî maddenin iyi ve kötü olarak parçalanması ve birbirleriyle mücadele etmesi olarak devam etmiştir (Demirci, 2013).

Âlem, bazı düşünce sistemlerinde tepsi gibi görülmüş, bazılarında ise silindir formunu almıştır. Âlemde kozmik varlıkların yer aldığı ve bunların belli bir hiyerarşiyi takip ettikleri de savunulmuştur (Cevizci, 2014). Birbirleri ile bağlantılı olma durumunda bulunan hiyerarşik düzende âlem, ideler ve gölgeler âlemi, akledilir ve duyulur âlem, ay altı ve ay üstü âlem gibi kabul edilmiştir (Bolay, 1989). Âlem ile ilgili tüm bu açıklamalar ile birlikte bir kabul daha ortaya çıkmıştır ki, o da âlemin Tanrı ile bir ve aynı olduğudur. Evren tanrıcılık olarak isimlendirilen bu görüşte Tanrı, âlemden ayrı ve bağımsız değildir. O, bir kanun ve kuvvettir; âlemde içkindir (Bolay, 2018).

İnsanlar âlem ile ilgili düşüncelerini bilimsel verilere dayandırmaksızın teolojiyi ve ahlak kaidelerini temel alarak ortaya koymuştur. Âlem, bazı kesimlerce yukarısında iyi olan gök ve altında kötü olan yer olarak Copernicus ve Kepler'in bilimsel verilerini ortaya koyduğu zamana dek bu şekilde tasavvur edilmiştir (Taş, 2017). Nitekim Copernicus, Dünya merkezli kozmoloji yerine Güneş merkezli kozmolojiyi tespit etmiş, bu görüşüyle hem Dünya'yı evrenin merkezi olmaktan çıkarmış hem de evrenin bir merkezinin olmadığını belirtmiştir. Galileo ise eski kozmoloji inancını, dingin evren anlayışını teleskop yardımıyla ortadan kaldırmış; gök cisimleri ile ilgili bulguları sonucunda antik âlem tasavvuru yerini yeni görüşlere bırakmıştır (Cevizci, 2014).

Var olan her şey ve yaratılmış olan âlem, insan için bir bilgi konusu olmuştur. İnsan var olanın ve âlemin bilgisine doğrudan veya dolaylı yollarla ulaşabilmiştir. Var olan ve âlem hakkında edindiği bu bilgiler sayesinde ise bir takım kavramlar ortaya koymuştur (Öner, 1999). İnsanı, âlem ile ilgili somut bilgilere ulaştıran onun merak etme arzusu olmuş ve bu merak ile birlikte mantığın çeşitli yöntemlerini de kullanmıştır. Yalnızca merak ve mantık insanları âlem hakkında düşünceler üretmeye sevk etmemiş, ilahî bilgiler de bu tasavvura kaynaklık etmiştir.

3. 2. Eski Türk İnanışında Âlem Anlayışı

Antik çağlarda farklı birçok âlem tasavvuru ortaya çıkmış olmakla birlikte, Türklerin eski dinî inanışlarındaki âlem anlayışı özellikle dikkat çekici olmuştur Türkler, inançlarında Gök Tanrı ile birlikte yere, göğe, yer altına, dağa, ormana ve ağaca önem vermiş; dini geleneklerini bu doğrultuda yaşamıştır. Kuttag, Ötüken Ormanı, Mavi Gök, Yağız Yer, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Türklerin âlem anlayışındaki önemli sembollerinden bazıları olmuştur (Güngör, 2010). Nitekim dağ veya orman "hayat ile ölümün birleştiği yer" olarak kabul edilmiştir (Bayat, 2018, s. 223).

Yer ve gök kültünün ağırlıklı olduğu dönem için dikotomik üniversalizm kavramı da kullanılmıştır. İlerleyen zamanda kötülüğün kaynağı veya cehennem olarak kabul edilen yer altı âlemi de bu dikotomik üniversalizm anlayışına dâhil edilmiş, âlem ile ilgili kavramlar Türklerin eski inançlarında daha da artış göstermiştir. Orhun Kitabeleri'nde örneklerine rastlanan deist âlem anlayışı ile birlikte daha sonraları kozmosun ortaya çıkışına dair efsaneler de yazılmıştır. Efsanelerde Gök Tanrı'nın, âlemi yoktan yaratmadığı; su metaforu ile kaostan kozmosa dönüştürdüğü anlatılmıştır (Güngör, 2010).

> "Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan ibaretti, yer yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman, Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı, insanoğullarının ata ve anası Tengere Kayra Kan kendisine benzer bir varlık yaratarak ona (kiji) dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi bu ebedî sükûnetten memnun değildi. O, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma hassasını kaybetti ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, ihtiyaç karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Kan Kişi'ye derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi

> ve bu toprağı suyun üzerine serpti" (Sakaoğlu ve Duymaz, 2002'den aktaran Özmenli, 2012, s. 186).

Türklerin bu inanışında su, âlemle birlikte yerin ve göğün yaratılmasına kaynaklık eden unsur olmuştur. Bununla birlikte canlıların ve insanoğlunun yaratılmasına ise yukarıda ismi geçen Kayra Kan veya başka bir efsanede Tanrı'nın yardımcısı olarak görülen kadının sebep olduğu aktarılmıştır. Efsaneye göre kadın, Tanrı ile beraber âlemi yönetirdi ancak O'na nasıl ibadet etmesi gerektiğini bilmediği için cezalandırılıp yeryüzüne gönderilmişti. Daha sonra kadın, yeryüzünde sıkıldığı için çamura şekil vererek insanı yaratmış ve Tanrı'dan ona can vermesini istemişti. Kadın, çamurdan insanın kaburga kemiğinden de kadını yaratarak Havva ismini vermiş ve onu Âdem'in eşi yapmıştır (Yıldız Altın, 2018).

Türklerdeki âlem tasavvurunda evren yoktan var edilmemiş, aksine bir unsur ve ona biçim vermekle ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Yukarıda bahsedilen efsanede olduğu gibi var etme bir kozmik dalışla başlamış, kaosun sembolü olan suyun yüzeyine kum ve toprak çıkarılması suretiyle âlem de oluşmaya başlamıştır. Altayların yaratılış efsanesinde ise kozmik dalıştan ziyade Ak Ana'nın söylemiş olduğu bir söz ile âlemin yaratılması gerçekleşmiştir.

> "Henüz ne gök ne de yer vardı, sadece Ülgen vardı. O uçsuz bucaksız deniz üzerinde oradan oraya koşuşturuyor ve denizi dalgalandırıyordu. Denizde tutunacak sert bir yer de yoktu. Bu sırada Ülgen kendi içinden bir ses işitti: 'Aldında tut aldında: önünde yakala, önünde yakala!' Bu cümleyi telaffuz etti, fakat bununla birlikte elini uzattı ve kendi önüne daldırdı. Elini sudan çıkarınca, bir de ne görsün, elinde bir taş vardı. O, 'Aldında tut, aldında tut' demeye devam ederek bu taşın üzerine oturdu. Bir taraftan da şöyle düşündü: 'Yaratmak ne?', yaratmayı düşündüğün zaman sadece şöyle de: 'Ettim puttı: yaptım oldu.' Bunu söyledikten sonra Ak Ana kayboldu ve bir daha hiç kimseye görünmedi. Bundan sonra Ülgen yer olsun, gök olsun diyerek yaratmaya başlar. Ülgen bütün herşey yaratılıncaya kadar aynı şeyleri telaffuz etmeye devam eder." (Verbitskiy, 1893'ten aktaran Taş, 2017, s. 37)

Türklerin Altay efsanesinde ise yaşamın yaratılışı altı günde gerçekleşmiş; birinci günde Tanrı yaşamı nasıl yaratacağını düşündü ve bu güne "Sanan" dedi, ikinci günde ruhların hepsini yarattı ve "Cayal" ismini verdi, üçüncü günde bedenleri toprak, su, hava, ateş, maden ve ağaçlardan yarattı ve bu güne de "Bıçıl" dedi, dördüncü günde hayatı uygulamaya koyarak "Edil" ismiyle niteledi, beşinci günde bilinçli yaşamı başlatarak "Edilgel" adını verdi, altıncı ve son günde ise Tanrı gönlü rahatlayarak bu

güne “Tokunal” dedi. Yaratılışın dinlenme günü olan yedinci gün ise “Amıral” olarak isimlendirilmiştir (Asena, 2011).

Bahsedilen metaforlarla birlikte genel bulgular Türklerin âlem anlayışının gök ve yer prensibine dayandığı yönündedir. Türklerin inançlarına göre gök ve yer hem birbirlerinin zıttı hem de tamamlayıcısıdır. Bu inanç sisteminin dikotomik yani iki prensipli olarak adlandırılmasının sebebi de gök ve yer unsurları olmuştur. Bu bağlamda Turfan bölgesinde bulunan eserlerde âlem anlayışı ile ilgili şöyle tespitler sunulmuştur:

> “Bu kâinatta, üstte gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli göklü, dişili erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız iki türlü varlık doğar, belirir. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Güneş ve ay karışıp kavuşarak yol almaktadır. Bundan dolayı, yazlı-kışlı dört mevsim olur.” (Emeç, 2019, s. 88)

Türklerdeki âlem tasavvuru çevre inanç ve kültürlerden etkilenmiş, yaratılış hakkında bilgiler Göktürk yazıtları olarak da bilinen Orhon Kitabelerinde şöyle geçmiştir: “Üze kök tengri asra yagız yer kılındukta ekin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm apam Bumin Kağan İstami Kağan olurmuş.” Günümüz Türkçesine çevirisi şu şekilde yapılmıştır: “Üstte mavi gök (yüzü) altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım, dedelerim, Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.” Buradan varlıkların yaratılmasının da bir kaos sonucu olduğu anlaşılmıştır (Taş, 2017, s. 3).

Fal kitabı olduğu varsayılan Irk Bitig’de de âlemde var olan kaos şu şekilde açıklanmıştır: “Yukarısı yanıp yanıp sönüyordu. Aşağı da kül idi. Vahşi hayvanlar, kuşlar ve insanlar yollarını şaşırıyorlardı. Bu durum üç yıl devam etti ve gökyüzünün lütfu ile sona erdi.” (Taş, 2017, s. 34) Efsanelerde de geçtiği üzere âlemin yaratılması yoktan var etme şeklinde değil, onu şekillendirmeden müteşekkil olduğu açıklanmıştır. Bununla birlikte Türkler, dünyanın son bulması veya kıyamet olayı ile çok fazla ilgilenmemişlerdir (Güngör, 2017).

Ancak yine de Türklerin geleneksel âlem tasavvurunda, evren sınırsız veya sonsuz değildi. Türklerin, âlemi gözlerinin görebildiği ve sınırlarına ulaşabildiği yer kadar dardı. Türklerin ve daha doğrusu o dönemdeki insanların âlemi sınırlandırmaları

olağan kabul edilmiştir. Aksi takdirde sınırsızlık ve sonsuzluk onları rahatsız edecek, pratikte erişilemez hale getirecektir.

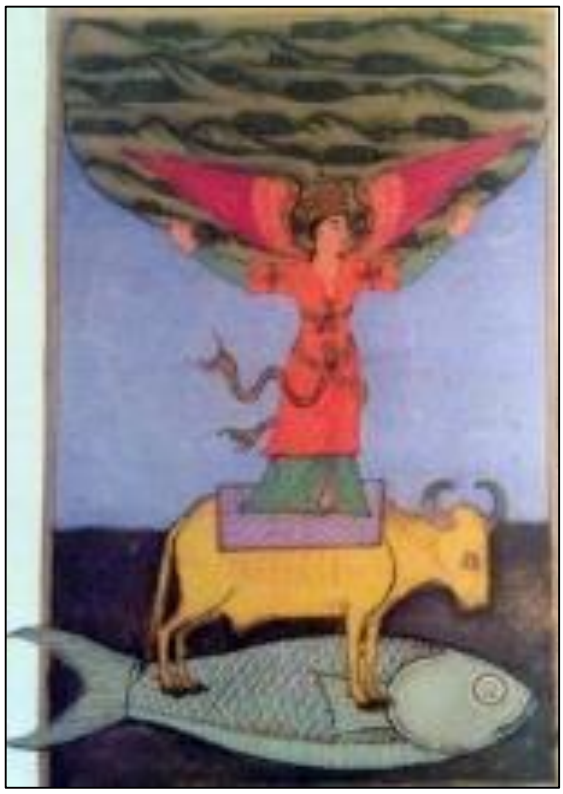
Zaman ve mekân tasavvuru da Türklerde kültürle bağlantılı halde işlenmiştir. Nitekim Türkler zaman ve mekânı düzene sokmak istemiş bunu yaşadığı dünyada pratik haline getirmiştir. Orhun yazıtlarında tespit edilenlere göre Türkler âlemin yatay ve dikey yapılanmasından bahsetmiş, merkeze olan bağlılıkları zaman ve mekân algılarını şekillendirmiştir. Şöyle ki dünyanın merkezinde Türklerin yurdu, onun da ortasında kozmik kutsal dağ Ötüken yer almaktadır. Burayı terk etmeleri hâlinde başlarına kötülüklerin geleceğine inanmışlardır. Bu merkezin dışında da Türklerin düşmanları yaşamaktadır. Dört köşeli dünyalarının çevresinde de kozmik okyanus bulunmaktadır.

Türklerdeki Dünya şekli Hint'ten Çin'e, daha sonra da Türklere geçen bir kaplumbağa gibi algılanmıştır. Bu tasvir yalnızca empirik değil aynı zamanda duygusal, siyasal ve kültürel görüşlere dayandırılmıştır. Âlemin yatay yapılanması dünyadır. Dikey yapılanması ise gök ve yer düalizmidir. "Üstteki gök çökmedikçe, alttaki yer delinmedikçe, (ey) Türk halkı (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi." şeklinde Kül Tigin kitabesinde de bu dikey yapılanmadan bahsedilmiştir. İnsanoğlu ise bu gök ve yerin ortasında, 'Dünya Ağacı'nda sentezlenmiş bir konumda görülmüştür (Taş, 2017 s. 40).

Orta Asya'da göçebe hayatına sahip Türklerin âlem tasavvuru yukarıda bahsedildiği şekliyle günümüze aktarılmıştır. Ancak o dönemde tüm insanların hayatında önemli bir yere sahip olan ve ismi 19. yüzyılda Alman Jeolog Ferdinand von Richthofen tarafından verilen İpek Yolu, Türkleri de birçok yönden etkilemiştir. Ticaret ürünleri ile birlikte fikirlerin, bilhassa din ve âlem ile ilgili olanların da takas edildiği İpek Yolu; Çin, Orta Asya, Hindistan, Basra, Akdeniz ve Pasifik'i birbirine bağlamıştır.

Ticaret yolu boyunca Hint kökenli dinlerden olan Budizm, Hinduizm, Cainizm; Pers kökenli dinlerden olan Maniheizm, Zerdüştlük; Batı'dan gelen Musevilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri insanların düşünce ve inanç tasavvurunu etkilemiş ve tekrar sorgulamalarına sebep olmuştur. İpek Yolu'nun etkisi fikirlerin yayılmasında büyük pay sahibi olmakla birlikte; dönemin yöneticilerinin siyasî uygulamaları, doğru

Tanrı'nın ya da tanrıların koruduğu toplumun iyiye ve feraha ulaşacağı algısı, yanlış olan Tanrı'ya ya da putlara inanmanın ise topluma acı çektireceği anlatılmıştır (Frankopan, 2018).

Resim 3.1. Eski Türkler'de Âlem Tasavvuru (URL-10, 2016)

3. 3. Uygurlarda Âlem Anlayışı

Uygurlar, komşu devletlerin yöneticilerinden ve İpek Yolu'nun geniş fikir yelpazesinden etkilenen Türk toplumlarından birisi olmuştur. Yaşadıkları dönem göz önüne alındığında tüm boylar ve hanlıklarda olduğu gibi Uygurlar da türeyiş ve menşe, yaratılış ve âlem tasavvuru ile ilgili kendi efsanelerini oluşturmuşlardır. Uygurların menşe efsanesinin Karabalgasun yazıtı ile ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Aydın, 2018).

Yazıta göre Uygurlar M. S. 606 yılında Selenga Vadisi boyunca yaşam sürmüş, 630'lu yıllara kadar Tula bölgesine doğru göç etmişlerdi. Bu süre boyunca Uygurların türeyişleri de Türklerin eski inançlarında olduğu gibi dağa önem atfedilerek gerçekleşmiş ve durum şöyle açıklanmıştır:

> "İki ağacın arasında büyük ve yüce bir dağ zuhur etti. Gökden o dağa bir nur indi. Dağ günden güne büyüdü. Uygur boyları bu acayip hali görüp şaşırıyorlardı. Edibâne ve tevazu ile o dağa yaklaşır, dağdan musiki sesleri gibi güzel ve iç açıcı sesler duyarlardı. Her gece dağın çevresinde otuz adımlık bir dairede o nur parlardı. Hamillerin hamillerini vazetme zamanınca bu hal devam etti. Vakit gelince bir kapı açıldı, içinde kara çadıra benzer ayrı ayrı beş çadır vardı. Her birinde bir erkek çocuk oturmuştu." (Ögel, 1948, s. 20)

Uygurların menşe efsanesinde tespit edildiği üzere yaratılışta dağlara, ağaçlara ve özellikle de fıstık ağacına önem atfedilmiştir. Onlar bu ağaçların arasına inen ışık tarafından türediklerine inanmışlardır (Şahin Doruk, 2008).

Ayrıca yukarıda bahsedilen destanın devamında bir mağarada her bebeğin ön tarafında bir tüpün asılı olduğu, bebeklerin de bu tüplerden süt içtiği bildirilmiştir. Efsaneye göre esmeye başlayan rüzgâr ile birlikte bebekler güçlerini toparlamış, mağaradan dışarı çıkmışlardır. Bebekler büyüyüp geliştikten sonra Uygurlar, o çocuklara iki ağacın evlatları olduklarını haber vermişlerdir. Sonrasında bu çocuklar toprağa ve ağaçlara saygı göstermiş, ağaçlar da bu saygınlıklarına karşılık onlarla konuşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda çocuklardan en küçükleri olan Buğu Han kutsal kağan olarak seçilerek, Uygurların yöneticisi olmuştur (Şahin, Toprak, 2016).

Âlemde yaratılmış olanlar ile ilgili Uygurlar Selenge, Tula ve Tamir nehirlerini de kutsal saymışlardır. Ayrıca diğer Türk boyları gibi Uyguların da bir işe henüz başlamadan önce ay ve yıldızların konumlarına ve hareketlerine baktıkları, planladıkları işi ona göre yaptıkları bildirilmiştir (Şahin Doruk, 2008).

Bununla birlikte Uygurlar'ın sevgi ilahları olarak andıkları Umay ile ilgili metninde âlem ve onda var olanlardan bahsedilmiştir. "Âlemin üzeri, yaratıcı Tanrının yasadığı yer olup, nurlu ve parlak bir mekânmış. Üstteki parlak mekân ile alttaki karanlık yer arasında Umay varmış. O, evlâtlarına toprak ve su veren 'baht ilahı' olarak bilinirmiş." (Gönel, 2011, s. 61)

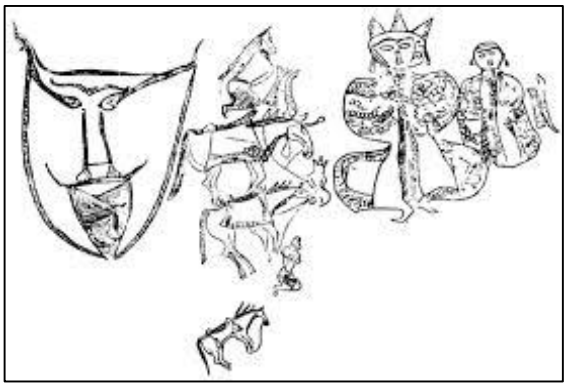
Uygurlar gök cisimlerinin etkilerine inandıkları gibi doğa olaylarının etkilerine de inanmışlar, gök gürlediği veya yıldırım düştüğü zamanlarda göğe ok atar veya olayın yaşandığı yerde kurban kesip gömerlerdi. Türklerin ve Uygurların inançlarında yüksek yerlere de ayrı bir önem atfedilmiş, kağanlar kurultay ve devlet toplantılarını Ötüken

Dağı'nda gerçekleştirmişlerdir (Şahin Doruk, 2008). Nitekim Ötüken Dağı ve Ormanı, Türklerin asıl ana yurdu olarak kabul edilmiş ve kutsanmıştır (Ball, 2021).

Uyguların âlem ile ilgili yazmış oldukları bir metin de mevcuttur. Bu metinde gök ve yerin yaratılmasından sonra gelişen olaylar şöyle aktarılmıştır:

> "İşitildiğine göre, Gök ile Yer birbirinden ayrılıp, Güneş ve Ay feyzini saçmaya başlayınca, Tanrı'dan buyruk alan bir oymakbaşı, bütün dünyayı kendi etrafında alâkalandırıyor, faziletiyle kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar. Onun cezaları gayet haşmetli idi. Hudut dışında olan ona bağlanmak için dönüyordu." (Taş, 2017, s. 34)

Burada gök ile yerin birbirinden ayrılmasını sağlayan Tanrı, Uygurlara göre "Yaruk" isimli aydınlık dünyada yani gökyüzünde durmakta; onun altında yer alan yeryüzü ise yaşam dünyası olarak kabul edilmekteydi. Onlara göre yeryüzünün altında da yeraltı yani karanlık dünya bulunmaktaydı. Yeryüzü ve yeraltında bitkileri yetiştiren toprak ve onların büyümesini sağlayan su vardı. Gökyüzünde Tanrı, karanlık ve zulmet dünyası olan yeryüzü ve yeraltında da baht Tanrısı Umay ismiyle anılan Iduk Tanrı durmaktaydı. İlerleyen zamanlarda Uygurlar bu düalist inancı bir basamak daha ilerletmiş, Yaruk ve Umay Tanrılara bir de yer-su Tanrısını eklemişlerdir. Bu üçlü âlem ve Tanrı anlayışı sonucunda Uygurların üç rakamını kutsallaştırdıkları da tespit edilmiştir (Gönel, 2011).

Resim 3.2. Tanrı Umay veya Türk Kağanı (URL-11, 2018)

Kendi alfabelerini kullanmaları ve basım işlemine ağırlık vermeli Uygurları birçok tarzda eserler vermeye yöneltmiştir. Onlar hem sanatsal hem de edebî alanda âlemle ilgili düşüncelerini ve inançlarını yansıtmış, özellikle antropomorfik içerikli efsaneler oluşturmuşlardır. Uygurların gök ve yer anlayışının yanı sıra Güneş, Ay, Yıldız ve gök

cisimleri de âlemin önemli unsurları olarak kabul edilmiştir. Özellikle Güneş ve Ay Kültü, Uyguların efsanelerinin ana karakterleri olmuştur. “Ay ile Güneş” efsanesi bunlardan bir tanesidir. Bu efsanede Güneş ve Ay’ın birbirleri ile bağlantısı, gece ile gündüzün oluşumu ve Ay’ın üzerindeki şekiller anlatılmıştır (Emeç, 2019).

> “Eskiden ay ile güneş çok iyi dostmuş. Bir gün güneş, ayı misafir olarak çağırmış. Ay çok düşünmüş, sonunda dostuna yaraşır bir hediye alıp gitmek istemiş ve parlayan nurlu bir tac alıp bunu dostuna takmış. Bu tac güneşe çok yakışmış. Tacdan çıkan ışık, dünyanın her yerini aydınlatmış. Güneş buna çok sevinip, ayı sevgiyle kucaklamış. Bir gün, ay da güneşi misafirliğe davet etmiş. Güneşin kendisine iyi hediye alıp geleceğini düşünerek, onu dört gözle beklemiş. Güneş sonunda gelmiş ve dostuna: —Dostum, sana hiçbir şey alıp gelemedim. Giyecek dikip getireyim desem, bir gün orak şeklinde çıkıyorsun, bir gün çember şeklinde çıkıyorsun. Giyeceği nasıl dikeceğimi bilemedim, dedikten sonra ziyafet sofrasına gitmek istemiş. Güneşe götürdüğü hediyeye çok pişman olup aşırı sinirlenen ay, eline deyneği alıp güneşi kovalamış. Güneş, bu ani saldırıdan korkup masayı dolanarak kaçmış ve ziyafet için hazırlanmış pilavın kızgın yağından bir kepçe alıp, kapıyı açarak içeri giren ayın yüzüne atmış. Güneş bu fırsattan faydalanarak göz açıp kapayıncaya kadar kaçmış. Ayın bembeyaz olan yüzü o anda lekelenmiş.” (Öger, 2008, s. 542-543)

Uygurların âlemle ilgili tasavvurlarının yazdıkları efsanelerde de geçtiği üzere antropomorfik ve zoomorfik olduğu anlaşılmıştır. Âlemin yaratılmasına kaynaklık eden su, Uygurlarda at ile sembolleştirilmiştir. Temelinde su olan ve gök-yer düalist âlem anlayışını benimseyen Uygurlarda yer ve su bazen de kotuz ve boğa ile sembolize edilmiştir. “Nek” veya “Luu” olarak isimlendirilen evren de zaman terimiyle beraber ayaksız, boyunsuz ve pulsuz bir yılan olarak dünyayı simgelemiştir. At, kotuz, boğa ve yılan sembolleri ile birlikte ayrıca kozmosu simgeleyen ejder motifinin de Uygurlar tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir (Erbaş, 2010). Nitekim Uygurlar için önemli mekânlardan kabul edilen Orhun Nehri civarında âlemi simgeleyen çift başlı ejder kabartmalarının yer aldığı belirtilmiştir (Bayat, 2020).

3. 3. 1. Budist Uygur Metinlerinde Âlem Anlayışı

Uygur Budist metinlerinde âlem ve onun yaratılması ile ilgili olarak “üç uguş” yani üç alan terimi kullanılmıştır. “Bhuvanatraya” olarak anılan Budist kozmolojisi dünyayı, atmosferi ve cenneti kapsamaktadır. Bu kozmolojide yer alan dünya yani “Kamadathu” arzuların yeridir; insanların dünyasından ve cehennemlerden oluşmaktadır. Yiyecek, uyku ve diğer arzuların yeri olan bu dünyada pretalar (ruhlar), canlılar, insanlar, hayvanlar ve asuralar (devler) vardır.

Burayı Tanrı Mara'nın yönettiğine inanılır. Uygurca metinlerde şu şekilde anılmıştır: "ikinti nom buşi erser tınlıgların üç uguş yertinçüdin üntürgeli udaçı tetir tavar buşi yalanuz az amranmak uguş yertinçüdin yeme üntürü ermez" Günümüz Türkçesiyle "İkincisi dharma sadakasıdır. Bu sadaka canlıları üç alandan çıkarabilecektir. Mal sadakası sadece ihtiras, arzu alanından çıkaramaz." (Tokyürek, 2019, s. 383)

Âlemin en altında bulunan arzular dünyasının bir üstünde ise katı ve dirençli şekil dünyası mevcuttur. Bedenlerin, yerlerin ve mistik yaşamların yeri burasıdır. Dört alana ayrılmış olan "Rupadhatu" isimli şekil dünyasında oturanların arzu dünyasındakilerden farklı daha üstün arzuları vardır. Uygurlar "ön körk erig barıg üze artokrak tokılıg bolsunlar" diyerek "Renk ve şekle ulaşmak için birçok faziletli olsunlar." anlamında bu dünyaya ulaşmanın arzu ve isteklerden kurtulmakta olduğunu göstermişlerdir (Bang, Rachmati, 1934, s. 158-159'dan aktaran Tokyürek, 2019, s. 396).

Temiz ruhlara ait olan Budist âlem tasavvurunun son alanı ise şekilsizlik dünyasıdır. Beden, nesne, yer ve insan gibi unsurlar burada yoktur, yalnızca derin düşünce vardır. Maddî olmayan bu şekilsizlik âleminde doğum, ölüm, renk ve beden yoktur. Uygur Budist metinlerinde renksiz dünyadan şöyle bahsedilmiştir: "özi antag önsüz belgüsüz erip belgüsüz erip kut kolunmaklıg küçine tayanmak üze önlüg belgülüg iki törlüg etözlerig adrok adrok körk menizleri birle körkitür közüntürür"; "Kendisi renksiz ve işaretsizdir. Saadet isteme gücüyle renkli ve işaretli olur ve iki türlü vücudu ayrı ayrı güzellikte gösterir." (Tokyürek, 2019, s. 403)

Bu üç dünya ile birlikte Budizm'de evren, bir akarsu gibi akmakta olup geçmişi, şimdiyi ve geleceği; doğmamışı, doğumu ve ölümü de kapsamaktadır. Uygurca geçmiş zaman "önre ertmiş üd", şimdiki zaman "közünür üd" ve gelecek zaman ise "ken keligme üd" olarak anılmış, âlemin sonsuz bir hareket ile aktığı vurgulanmıştır. Akan âlem içerisinde varlıklar kurtuluşa erene kadar yani "Nirvana"ya mutlak huzura ulaşana kadar 'samsara'da şekil değiştirecektir (Soothill, Edward, Hodous, 1937, s. 57b'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 458-459).

Bu açıklama ise âlem anlamına da gelen “ajun” ile Uygurca metinlerde geçmektedir. Varlıkların meydana gelmesi ise ayrı ayrı sıfatlar taşıyan parçacıkların birleşmesinden oluşmuştur. Parçalar tekrar ayrılacakları için sonsuz değillerdir. Bu ise “anitya-anityata” terimi ile tabir edilmiştir. Dünyada olan bütün varlıklar farklı biçimde birleşir, ayrılır, bağlanır veya kaybolur. “Dharma” olarak nitelenen bu olay ise bir döngü şeklinde devam eder (Eraslan, 2012).

Eski Uygurca “Altı Dişli Fil Hikâyesi” ve “Kuanşi İm Pusar” isimli metinlerde varlıkların Nirvana’ya ulaşana kadar sürekli bir yaşamdan diğerine yeni bir biçimde yaratıldıklarına örnekler gösterilmiştir: “Önceki varlığındaki intikamını almak için hükümdar Brahmadatta’nın çok uygun birisi olduğunu düşündü.”; “Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar dünyasına girer, onları acılarından kurtarır.” (Tekin, 2019)

Uygurların benimsediği dinler arasında olan Budizm’in âlem anlayışında güneş, ay, hava, toprak, ateş, su ve boşluk olan beş unsur bulunur. Türklerin eski âlem tasavvurunda dağların yeri önemli olduğu gibi, Budizm’de özellikle de Tibet Budizm’inde dağlar önemsenmekte ve Meru Dağı âlemin beş temel unsuruna ilave olarak kabul edilmektedir (Ölmez, Uzunkaya, 2017).

Uyguların, Budist dininin bir diğer mezhebi olan Mahayana’ya mensup oldukları ve Hindistan’dan Doğu Türkistan’ın şehirleri olan Turfan, Kuça, Kaşgar ve Hoten’e yayıldığı, Japon tarihçi Liao ti tarafından tespit edilmiştir (Kurban, 2017). Budizm’in Mahayana (Ulug kölüngü) mezhebinde âlem anlayışı Türklerin anlayışı ile benzerlik göstermiştir. Bu mezhepte âlemin yaratılışı üniversal yani evren merkezci olarak kabul edilmiştir. Ancak üniversalizmde merkezde olan dünya kabulünün aksine Mahayana Budizmi’nde merkezde Burkan Sakyamuni yer almakta ve âlemin yaratıcısı olarak kabul edilmektedir (Güngör, 2017).

Uygurlar, yaşamlarını sürdürdüğü Orta Asya’da dinlerini konu alan birçok yazılı metin ele almışlardır. Bu metinlerden bir tanesi olan “Amrtadundubhisvaradharani” eserinde Buddha, batıda Amitabha isminde bir cennetin bulunduğunu, iyi amellerde bulunan din adamlarının Amitabha’da yeniden dirileceklerini söylemiştir.

Resim 3.3. Amitabha'nın cennetinden bir sahne (URL-12, 2018)

Uyguların ele aldığı bir diğer metin olan "Arya-rajavavadaka-sutra" eserinde, Buddha'nın âlemin ve yaratılmışların geçici olduğunu açıklayan görüşleri yazıya dökülmüştür. Diğer bir eser olan "Tibet'in Ölüler Kitabı"nda ise ölüm ve tekrar doğum arasındaki on beş evre olan "antarabhava"tasvir edilmiştir. Mikrokozmostan makrokozmosa geçişi sağlayan mandalayı içeren bir başka Uygurca eser de "Sricakrasamvaramandalabhisamaya"dır. Meditasyonu konu alan ve âlemin temel unsurları olarak kabul edilen güneş, dağ ve ateşle etkileşimleri "Bir Tantra Metninden" isimli eserde bulunmuştur. Uygurların inançlarından olan Tibet Budizminde yeniden doğuşun gerçekleşeceği âlem Amitabha ile ilgili başka eserler de Turfan araştırmaları sonucunda tespit edilmiştir (Ölmez, Uzunkaya, 2017).

Bununla birlikte Budizm inancında âlemi temsil eden mandala çizimleri de mevcuttur ve Uygurlar Turfan bölgesindeki mağaralara âlemi anlatan tasvirler yapmışlardır. Mandala çizimi merkeze sığır gübresinin alınmasıyla başlar. Bu gübre doğum, ölüm ve bereketi sembolize eder. Onun merkezde olmasının nedeni ise evrenin yaratılmasının ilk faktörü ve Budist inancındaki âlemler arasında geçişi sağlayan unsur olmasıdır. Bu gübreyi merkeze alacak bir daire ve onun etrafına da lotus veya nilüfer çiçeğinin yapraklarını sembolize eden sekiz adet daire çizilir.

Budizm'deki âlem anlayışının sembolü olan mandalada nilüfer çiçeği ise Buddha'yı tasvir eder. Böylelikle âlemin oluşumu ortaya çıkmış olur. Daha sonra bu nilüfer bir kare içerisine alınarak dünyanın tekrar yaratılması simgelenir. Karenin her kenarında dört adet kapı bulunur ve bunlar âlemin dört adet yönünü yansıtır.

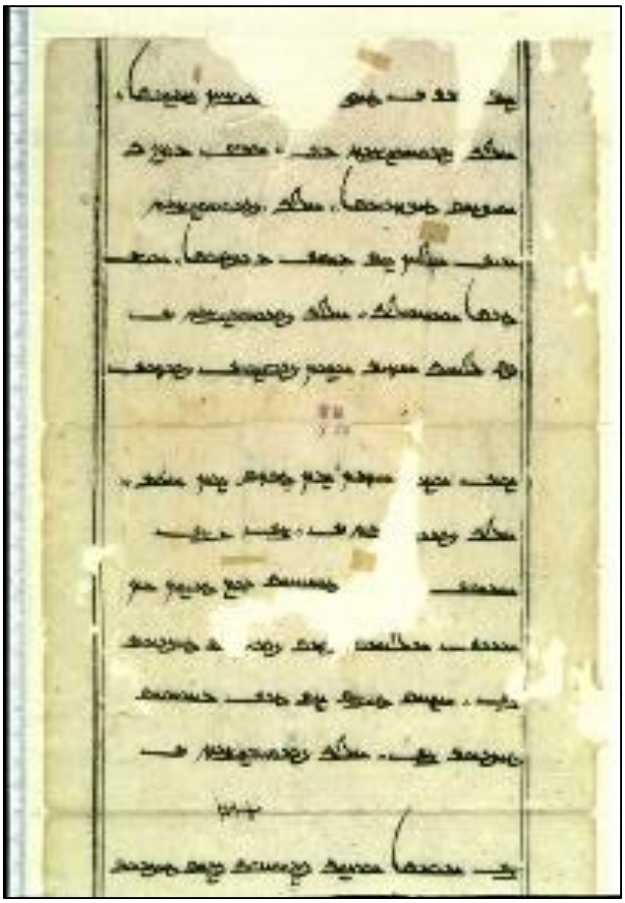
Ayrıca mandalanın merkezinde yani sığır gübresinin üzerinde bir hayat ağacı ve dünyanın ayakta durmasını sağlayan bir sopa bulunur. Ellerinde su kabı olan dört görevli ise kozmik su ile dünyanın sopasını sular. Böylelikle âlemin tasavvur edilmesi Uygurlarda gübre, lotus veya nilüfer çiçeği, daire, kare, kapı, hayat ağacı ve su ile sağlanmıştır (Tokyürek, 2018).

Resim 3.4. Samvara Mandala (URL-13, 1998)

Uygurların yazmış olduğu Budist eserlerden bir diğeri de "Usnisavijayanama-dharani" Türkçe "Buddha Tacı'nın En Üstün Dharani Sutrası" isimli eserdir. Mahayana Budizmi'nin bir kolu olan Ezoterik Budizm ile ilgili inanç ve uygulamalarını kapsayan eserde Buddha'nın tanrıların konakladığı yerde otuz üç tanrı ve keşişlerle birlikte oturması tasvir edilmiştir (Ölmez, Uzunkaya, 2017).

Uygurca “alku burhanlar bodisatavlar kutlarına yükünürmen”, “strayastriş tengri yeri” biçiminde metinlerde geçen bu toplanmanın amacı ise Supiratiştit isimli Tanrının oğlunun yaşamının yedi gün sonra sona ereceği, daha sonra bir hayvan biçiminde doğacağı ve yaşamın son evresinde cehenneme gideceği ile ilgilidir. Bu durumdan kurtulmanın yolunu tanrılar hanı Hormuzta’da bulmak istemiştir. Bu esnada bir diğer Tanrı olan Indra konuyu duymuş, onu yalnızca Buddha’nın kurtarabileceğini düşünmüş ve durumu Buddha’ya aktarmıştır (İsi, 2019).

Resim 3.5.Usnisavijayanama-dharani isimli Uygurca eserin bir bölümü (URL-14, 2009)

Buddha ise onu kötülüklerden kurtaracak, doğum ve ölüm anının eziyetlerini ortadan kaldıracak, cehennemi ve hayvan âlemini yok edecek ve iyiliğe sevk edecek bir duadan bahsetmiştir. Bu dua sayesinde kişi işlemiş olduğu günahlarının kötülüklerinden arınır, ölüm esnasında işitmesi halinde ömrü uzar, karma inancının getirmiş olduğu cehennem, hayvanlar veya aç ruhlar âlemine doğmaktan kendini kurtarmış olur. Kişi bu duayı dolunayda ve ayın on beşinde yıkanıp, temiz kıyafetler giyip bin kez okur

veya bir sancağa, dağa veya eve koymak suretiyle yazarsa ve rahipler, inananlar, asiller veya onu gören her kim olursa olsun cehennemden, hayvanlar âleminden, Kral Yama âleminden, aç ruhların âleminden veya Asura'dan korunur ve ömrü uzar. Kişi hasta ise ve bu duayı okur veya duyarsa hem hastalığından kurtulmuş olur hem de ölümünün ardından nihai saadet âlemine doğmuş olur (Uzunkaya, 2019).

İlahi, hikâye, fal ve şiir kitapları gibi dini içerikli tercüme eserlere yer veren Uygurlar, özellikle de Buddha'nın yaşamını ve felsefesini anlatan "Altun Yaruk Sudur" adlı eseri de yazmışlardır. Türkoloji çalışmaları yapan Rus Sergey Malov tarafından Çin'in Kansu bölgesinde bir köyde bulunan eser, Uygur âlimlerinden olan Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından 11. asrın başlarında Çince'den Uygurca'ya çevrilmiştir. On kitaptan müteşekkil Altun Yaruk Sudur özellikle Aç Bars hikâyesi ile araştırmacıların odağı olmuştur. Hikâyede aç kaplanı korumak uğruna canlarını vermeyi düşünen üç prensten bahsedilmiştir (Doruk, 2015).

"Altın Işık" anlamına gelen Altun Yaruk isimli dini eserde, insanın âlemin farklı bölümlerinde farklı şekilde var olduğuna örnekler sunulmuştur: "Bu sebepten dolayı o türden canlılar mahlûklar diyarındaki acılardan kaçıp insanlar âleminde doğdular.", "Biz tüm mahlûklardan önce insanlar âlemindeki kötü ameller gücünde bu uğurda mahlûklar âleminde doğduk.", "Başkasına benzemez idi dağlar hakanı evrenin merkezine erişerek…", "Diğerleri her ne kadar daima tapınıp ve hürmet edip yine Sumeru (evrenin merkezi) dağı boyunca değerli…", "İlahi altın davulların kendiliklerinden ötmeleri bu üç bin ulu bin dünya yer ve suyun titremesi bütün bunlar." (Demir, 2017, s. 24-71)

Altun Yaruk'ta âlemle ilgili ayrıca şu bulgulara da varılmıştır: "Benim ateşim, alevim, gücüm, arzum, güzelliğim, suretim çoğalıp, öğreti aşına doymamla birlikte bu yedi bin yojana uzunluğundaki, genişliğindeki Çambudıvıp âlemi yer-suyunu, yerini, toprağını önceki gibi yapıp, çevresindeki bütün canlıları huzurlu kılabileceğim." (Ersan, 2015, s. 83) Aynı eserin yedinci kitabında ise âlemin altı katlı bölümünden bahsedilmiştir. "Ey Tanrıça, yeryüzünde hatta altı kat hırs dünyasının Tanrı yerinde ayırt etmeye ulaşanlara baksanız yalnız siz fazlasıyla övülmüşsünüz." (Keskin, 2016, s. 49)

Bir diğer araştırma sonucunda da Altun Yaruk eserinin onuncu kitabında dört türlü şeytandan bahsedilmiş, bunlardan dördüncüsünün de iblis olduğu, arzu âlemindeki altıncı cennette krallık sürdürdüğü ve canlıların iyi işlerde bulunmasını engellemek için çabaladığı aktarılmıştır. Bir diğer bölümde de Maitreya isimli Tanrı'nın dünyaya geldiği gök katından bahsedilmiş ve ayrıca on sekiz Brahma âleminin kralı olan Brahma'dan da söz edilmiştir (Gulcalı, 2015).

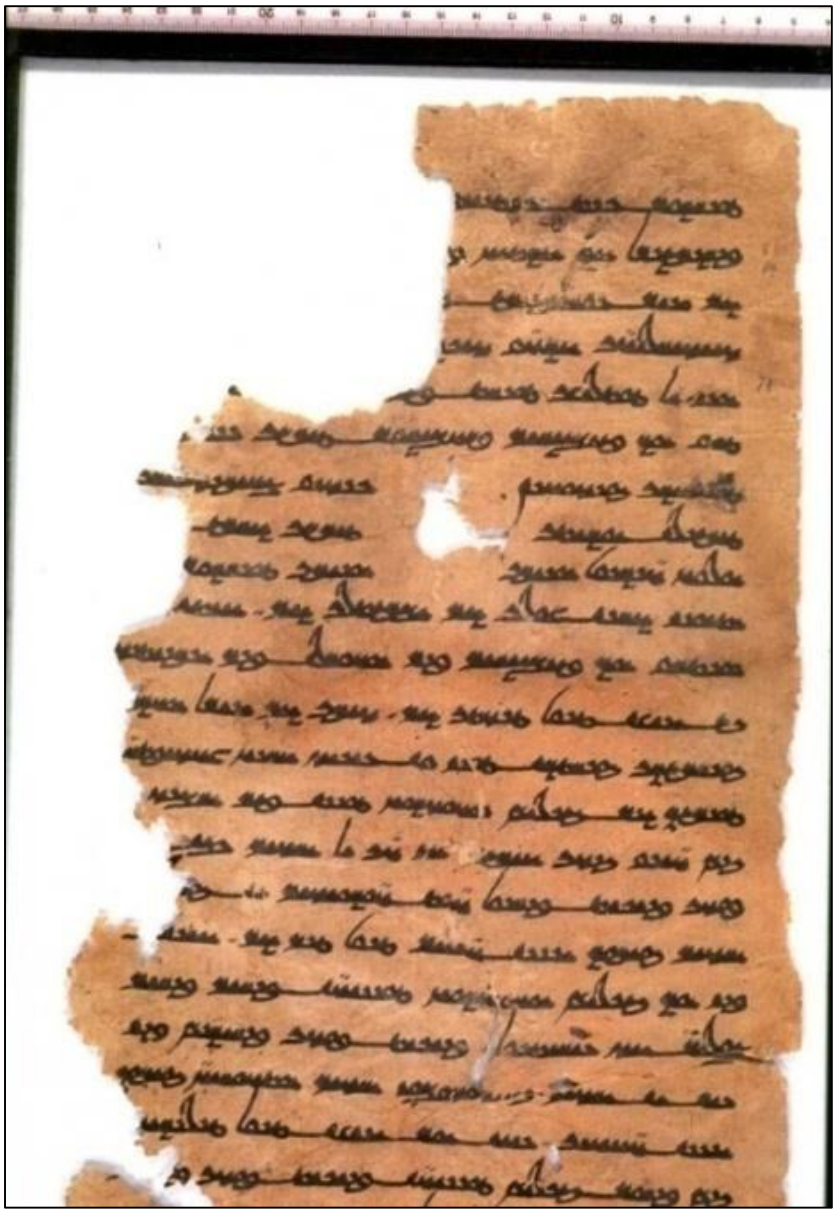

Resim 3.6. Altun Yaruk Sudur'dan bir hikâye (URL-15, 2018)

Budist Uygurların "Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça" olarak isimlendirilen eserde âlemle ilgili farklı mekânların olduğu, Brahma'nın cenneti olarak bir evrenin veya evrenin bir bölümünün bulunduğu yerden bahsedilmiştir. Bahsi geçen bu âlemde dindar ruhların dinlendiği kabul edilmiştir.

Uygurca metninde "törlüg vet vetyastan biliglig al altag birle ler ning yörüginge sansaradakı alku savlar üze tutdaçı tört braman trü ol bramanlar brahmalok tengri yerinte toggalı küsüşin vişnu mahakişvarı tengride ulatı tengrilerke tapıg udug kılıp öngi öngi törlüg etözlerin çodılar emgetdiler" şeklinde geçmekte ve Türkçe çevirisinde ise âlemde çok sayıda cennet ve Tanrı yeri tasvirleri yapıldığı açıklanmıştır.

> "Türlü veda, vidya-sthana ... bilgili beceri ve hüner ile ... –lerin yorumuna ... Samsara'daki bütün sözler ... ile tutan dört brahman ... Bunun üzerine o brahmanlar Brahmaloka tanrı yerinde doğma arzusuyla Visnu, Mahesvara tanrılardan başka pek çok tanrılara hizmet ve hürmet edip farklı farklı türden bedenlerine vurup eziyete girdiler." (Wilkens, 2010, s. 322'den aktaran Şen, 2019, s. 9)

Resim 3.7. “Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça” eserinin bir parçası (URL-16, 2020)

3. 3. 2. Maniheist Uygur Metinlerde Âlem Anlayışı

Gnostik dinlerden olan Maniheizm; Hristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlük’ten birçok dinî unsuru harmanlamıştır. Eklektik bir din olma özelliği gösteren Maniheizm’de âlem ve var olan her şey iki unsurdan meydana gelmiştir. Bunlar iyi ve kötü, nur ve zulmet, karanlık ve aydınlıktır; dünya tüm bu zıtlıkların birleşmesinden ortaya çıkmıştır (Güngör, 2017). Bu aydınlık ve karanlık, âlem yaratılmadan ve insanlar var

olmadan önce de vardı. Aydınlık veya ışıkta iyilik ve Tanrı; karanlıkta ise kötülük, şeytan, geçici dünya, insanın nefsi ve arzuları bulunmaktadır.

Uygur Maniheist metinlerde "iki yıltız" yani iki kök anlamında kullanılan bu düalist âlem tasavvurunda ruh ile beden, ışık ile karanlık, iyilik ile kötülük birbirlerine zıt ancak iç içe kabul edilmiştir (Encyclopedia Britannica, 2021). Yüceliğin babası, Işık Âlemi'nin kralı olan Tanrı Zurvan ve karanlıklar âleminin Tanrısı Ahriman arasındaki mücadele sonucunda evren ve varlıklar yaratılmıştır. Bu düalist inançta âlemin yaratılması ise üç devirli öğreti veya "Üç üdki nom" ile açıklanmıştır. Maniheizm'e göre aydınlık (erdem) ve karanlık (akılsızlık) ilk başta ayrı iki unsur yani geçmiş idi. Aydınlığın Tanrısı çeşitli ilahi figürler (hayatın annesi, ışıkların dostu, nous, ışık) ortaya koyarak krallığını kurdu. Birkaç mitolojik olaydan sonra aydınlık, karanlık tarafından yakalandı (Özbay, 2019).

Aydınlık mağlup olup ışık parçacıklarını tüm âleme dağıttı; canlılar, gök, yer yaratıldı ve bu şimdiyi temsil etti. Aydınlığı parçalanmasıyla meydana gelen canlıların içinde karanlığa ve kötüye ait unsurlar vardır; ancak içlerinde bir parça da olsa aydınlığa ve iyiliğe dair unsurlar bulunmaktadır. Maniheist inananların özellikle de seçilmiş olanların yardımıyla ve canlılar ile birlikte aydınlık, bahsedilen karanlıktan kurtulacaktır. Bu aynı zamanda insanlık tarihinin dönemidir ve son evresinde maksimum ışık miktarı kurtarılacak, insanlar yargılanacak ve büyük bir ateşten sonra dünya çökecektir. Ayrı olan aydınlık ve karanlık birbirine karıştıktan sonra tekrar ayrılacağı üçüncü aşama olan gelecek dönemde ise ışık parçacıklarını kurtarıp, bunları Tanrı veya ışık ülkesine göndereceklerdir. Maniheistlere göre âlemin ve âlemde var olanların yaratılışı ve durumu bu şekilde açıklanmıştır (Arslan, 2017). Uygurca metinlerde ve günümüz Türkçesi ile bu kavramlar şöyle geçmektedir: "sekizinç kertü tengrigig arıg nomug biltükümüzde berü iki yıltızıg üç üdki nomug biltimiz"; "Sekizincisi gerçek tanrıyı, temiz kanunu bildiğimizden beri iki kökü ve üç zaman kanununu bildik." (Asmussen, 1965, B'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 463)

Maniheist âlem tasavvurunda "Şimdiki Hayat Şekli" ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim aydınlık ile karanlığın aktif bir şekilde etkileşimde olduğu dönem "Şimdiki Hayat Şekli"dir. Işık Tanrısı Zurvan, bu aktif dönemde karanlığı üç aşamada yenmeyi

planlamıştır. Birinci aşamada Işık Tanrısı, Hayatın Ruhu ve Hayatın Annesini yaratmış, hayatın annesi de ilk insan olan Ohrmazd'ı yaratmıştır. Ancak Ohrmazd karanlığa yenik düşmüş; ikinci aşamada Maitreya, Işık Tanrısı tarafından yaratılmıştır. O, karanlıklar âleminden Ohrmazd'ı kurtarmış ancak silahları orada kaldığı için son aşamada Üçüncü Elçi yaratılmıştır. Ondan tüm dünyadaki insanlar türemiş, bunun karşısında karanlığın elçileri Aşkalun ve Namrael'den Âdem ve Havva'yı dünyaya getirmiştir. Böylelikle Âdem ve Havva'nın kötülükten geldiğine inanılmıştır. Son yaratılanlar arasında ise İsa yer almakta olup, kötülüğe karşı Âdem'i uyarması istenmiş ve aydınlığın kazanacağı güne kadar bu etkileşimin devam edeceğine inanılmıştır (Tokyürek, 2019).

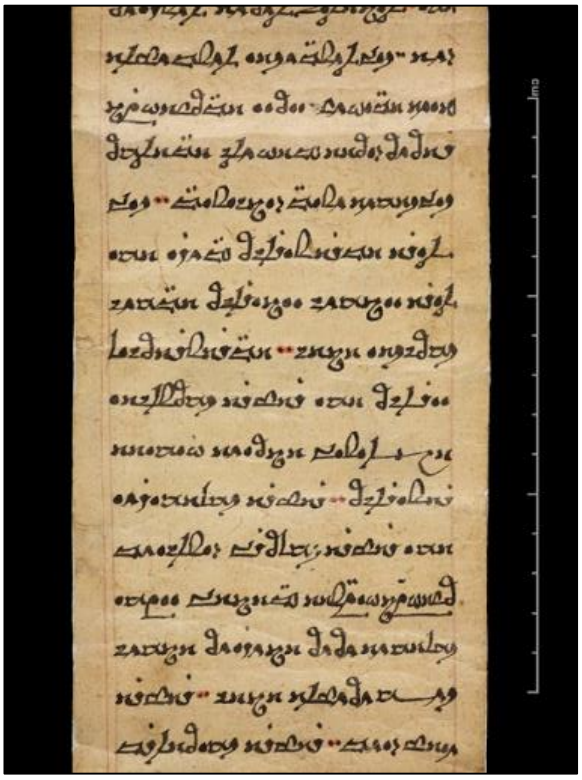

Resim 3.8. Bodhisattva Maitreya (URL-17, 1998)

İman, hikmet, sevgi, sadakat ve iyiliğin sembolleri olan su, ateş, hava ve rüzgâr ışık içerisinde bulunan unsurlar olarak görülmüştür. Bu ışık âlemine 'hayat ağacı' da denilmiştir. Işık âleminin zıttı olan karanlık âleminde ise olumsuzluklar ve ölüm zehri isminde duman bulunmakta, maddeyi sembolize eden dallarında nefretin, şiddettin, savaşın ve kötülüğün yer aldığı bir de 'ölüm ağacı' vardır (Yaman, Zengin, 2018). Maniheizm'de karanlık âleminin içerisinde beş âlem daha bulunmaktadır. Büyük ve derin bir mağarası olan bu âlemde beş de canlı türü vardır. Sürüngenler "yerdeki bağrın yorıgma tınlıg", yüzenler "suv içreki tınlıg", uçanlar "uçugma tınlıg", dört ayaklılar "tört butlug tınlıg" ve iki ayaklılar "adaklık kişi" karanlıklar âleminde yaşamakta ve arzuları tarafından esir alınmışlardır.

Turfan'da arkeolojik kazılar sonucunda tespit edilen en kapsamlı Uygurca metin olan "Huastuanift" tövbe duasında tüm âlemin ve yeryüzünün özünün tanrılarda bulunduğu söylenmiştir. Maniheist Uygurların âlem tasavvurunu ele alan bu eserde, düalist anlayışın benimsendiği aktarılmıştır. Bu düalist düşünce sistemine de 'İki Kök' denilerek aydınlık ve karanlık unsurlarına dikkat çekilmiştir. Eserde iyi olan aydınlığın kötü olan karanlık ile savaşı sonucu ortaya çıkan on sekiz katlı âlem tasviri yapılmıştır. Karanlığın galip geldiği bu savaşta, varlığın dolayısıyla eşyanın ortaya çıkmasına ise aydınlık sebep olmuştur. Aydınlık Tanrısı Hormuzta'nın ülkesini terk etmesi ve karanlıkla savaşması sebebiyle kendi yerini unutmuş, karanlığın tutsağı olmuştur. Uygurca metinde bu yaratılış şöyle aktarılmıştır:

> "…. üçünç yme beş tengrike hormuzta tengri oğlanına bir tıntura tengri, ikinti yel tengri, üçünç yaruk tengri, törtünç suv tengri beşinç ot tengri, sön yeklügün sünüşüp balıkdukın karaka katıltıkın üçün, tengri yerinerü baru umatın bo yerde erür, üze on kat kök asra sekiz kat yer beş tengri üçün turur, kamag yer üzekinig kutı kıvı öni menizi özi üzüti küçi yarukı tözi yıltızı beş tengri ol …."; "Üçüncü olarak beş tanrıya yani Hormuzta tanrının çocuklarına birincisi Hava tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık Tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrıdır. Ezelden beri şeytanlarla savaşıp yaralanarak karanlığa karıştığı için gökyüzüne ulaşamadan bu dünyada kaldılar. Yukarıda on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır. Bütün yer yüzünün saadeti, sevinci, rengi, görünüşü, ruhu, gücü, aydınlığı, esası beş tanrıdır." (Özbay, 2019, s. 92)

Resim 3.9. Huastuanift'in İngiltere müzesinden bir nüshası (URL-18, 2015)

Resim 3.10. Âlem ve katları (URL-19, 2018)

III. BÖLÜM: UYGUR TURFAN METİNLERİNDE AHLÂK ANLAYIŞI

4.1. Ahlâk Anlayışı

Ahlâk, genel manada mutlak olarak iyi olduğu düşünülen veya belli hayat tarzlarından kaynağını alan davranış kuralları bütünüdür. Arapça'da tabiat, huy ve seciye anlamlarına gelen hulk kelimesinin çoğulu olan ahlâk; kişinin iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevî özellikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışların tamamı, bu konularla ilgili ilim dalıdır.

Ayrıca huy veya ahlâklılık, bir kimsenin iyi özelliklerini ve kişiliğini ifade eden hareketler bütünü olarak değerlendirilmiştir. Ahlâk, davranış ve tutumların kaynağı niteliğindeki manevî ve ruhî melekeleri, bireyin ruhî anlamda kemâlâtını sağlamaya yönelik düşünce ve bilgi alanıdır. Bunun yanında ahlâkın, bireylerin aile, toplum, devlet ve bütün insanlarla ilişkilerini düzenleyen kurallar, değerler, ilkeler ve inançlar bütünü olduğu kabul edilmiştir (Çağrıcı, 1989; Bolay, 2018).

İnsanın nefsinde bulunan yatkınlıklar olduğu ifade edilen ahlâkın, iyi olursa fazilete, kötü olursa rezilete dönüştüğü belirtilmiştir. Ahlâkın esas görevi ise insanı nefsi hakkında bilgilendirmek ve ondan iyi veya faziletli fiiller ortaya çıkarmasına yardımcı olmaktır (Aydın, 1989). Nitekim ahlâkın ne olduğu ile ilgili sorusuna en genel manada insanı dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırma cevabı verildiği tespit edilmiştir. Bu sonuca ulaştırmada ahlâka kaynaklık eden ilahî bilgiler olmakla birlikte felsefe, kelam, fıkıh, tasavvuf, edebiyat ve şiir alanları da ahlâka kaynaklık etmiştir (Arıcı, 2016).

Tüm bu kaynaklar ışığında nefsinde iyiyi ortaya çıkarmak, güzel ve adil olandan yararlanmak isteyen kişinin ahlâkça iyi eğitilmesi gerektiği savunulmuştur. Hesiodos'un konuyla ilgili sözü açıklayıcı niteliktedir. "Kim ki her şeyi kendi anlar, en iyi kişidir. Kim ki doğru sözle ikna olur, o da iyidir. Kim ki ne kendi anlar ne de kulak verir başkasına, işe yaramaz bir adamdır o." (Babür, 2017, s. 12)

Ahlâk, insanlığın hakiki yolunu çizen, onun ruhunun yetilerini gerçek değerine yönlendiren ilkelerdir. Aynı zamanda ahlâk, insanın yaratılış amacını tanımasına,

yetilerini ve güçlerini mükemmele doğru sevk etmesine yardımcı olan ilimdir. Bahsedilen yaratılış amacına ulaşmada en temel kaynağın ahlâk olduğu savunulmuş, nihai mutluluğun buradan geçtiği vurgulanmıştır. Tüm insanlığın asıl amacı mutluluğa ulaşmak olduğundan dolayı ahlâk da bu bağlamda birdir. Onun ilkeleri evrenseldir, millet veya mezheplere göre değişiklik göstermez (Uyanık, Akyol, 2012).

İnsanın ahlâki yapısı, onun dinî inancı ve değerleri ile ilgilidir. Din bu bağlamda insanları ahlâk ile ilgili tutumlarına dikkat etmelerine de olanak sağlamaktadır. Dine ve her şeyi görüp, gözeten, bilen, her şeyden üstün bir Yaratıcıya inanmak ahlâki bir sistemin ortaya konulmasında önemli bir yere sahiptir. İnsanı hem kendisine hem de içerisinde yaşadığı topluluğa karşı sorumluluklarını yerine getirmesinde dinlerdeki inanç esaslarının ve temel ahlâki kuralların büyük payı bulunmaktadır. Nitekim insanı diğer varlıklardan ayıran onun ahlâklı ve bir arada yaşama özelliklerine sahip olmasıdır (Gündüz, 2010).

Ahlâkın felsefî boyutu ise genel manada bireysel ve toplumsal hayattaki ahlâkî sorunları incelemek, ona dair teorik görüşler ve doktrinler ortaya koymaktır. Ahlâk felsefesi, ahlâkî olanın özünü ve temellerini, iyinin, kötünün, sorumluluk ve sorumsuzluğun ne olduğunu araştırır. İnsanın neyi yapabileceğini ve iyiliği kötülükten neyin arındırdığını soruşturur. Ahlak konusu kapsamında zamanla birçok kavram ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar içerisinde ahlâk dışıcılık "töretanımazcılık, ahlâk dışı olma, gayri ahlâkiye" manasında; ahlâk dışılık ise "ahlâkla ilgilenmemek, ahlâka aykırı olmamakla beraber ahlâki düsturları hayat kaidesi olarak benimsememek" anlamında kullanılmıştır (Bolay, 2018).

Genel manada ahlâk, iyi davranış kuralları olarak tanımlanmıştır. İnsanı, iradeli davranışlar göstermeye sevk ederek onu ruhî olgunluğa ulaştıran ilkeler olarak kabul edilmiştir. Bireyi, dünya ve ahiret mutluluğuna eriştirme gayesiyle onun ailesiyle, toplumuyla, devletiyle ilişkilerini düzenlemesine yardımcı olmaktadır. Bu sayede özelden genele bir etkileşim ortaya çıkmakta, güzel ve adil olandan yararlanma isteği doğmaktadır.

4.2. Eski Türk İnanışında Ahlâk Anlayışı

Türkler, tarih boyunca Gök Tanrı'ya olan inançlarını diri tutmuş; dinlerini ve geleneklerini nasihat niteliğinde destanlar ve yazıtlarla gelecek nesillere aktarmayı başarmış bir millet olmuştur. Geçmişten günümüze Türkler denildiğinde akla ilk gelen özelliklerinin onların misafirperver oluşları bilinmektedir. Onlar millet olma bilincini ahlâkî değerleri ile birlikte ortaya çıkarmıştır. Türklerin bu özellikleri ile birlikte oluşturdukları ahlâk anlayışı seyyahlar, araştırmacılar ve yabancılar tarafından kendi topluluklarına örnek gösterilmiştir.

Ahlâkî özellikler bakımından Türklerin iyi niyetli, hoşgörülü ve sadakatli oldukları; onların hem özde hem sözde hem de işte doğruluğu gözettikleri açıktır. Her ne kadar çalışmanın başlığı 'Eski Türk İnanışında Ahlâk Anlayışı' şeklinde geçse de, ahlâkî değerler nesilden nesile aktarılarak başlıkta geçen eski kavramının hükmü ortadan kalkmış olmaktadır (Küçük, Tümer, Küçük, 2018).

Bahsi geçen iyi hasletler her zaman Türklerin ahlâkî ilkeleri olmuş; yalan yere yemin, kibir, riya, yerme, aldatma, kovuculuk, hırsızlık, zina ve adam öldürme gibi kötü hasletlerden ise uzak durulmuştur. Buradaki davranışlar Türkler arasında her zaman kötü olarak kabul edilmiş, bunları yapanlar şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştır. Türklerin doğduktan birkaç sene sonra at binmeye başlamaları, ilerleyen yaşlarda ok atmayı öğrenmeleri ve artık devlet olma bilinci ile savaşmaları çok önemli görülmüştür. Savaştan kaçmak ise kötü bir davranış olarak kabul edilmiş ve bunu yapanlar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Hileye başvurmaktan kaçınılır, el emeği ile üretim yapmaya özen gösterilirdi.

Türkler, sözlerinde açık olmaya, abartıya kaçmamaya ve gösterişli hareketlerde bulunmamaya dikkat etmişlerdir. Aile kurumunu kutsal saymışlar, eşler birbirlerine karşı sadakatli olmuşlardır. Bununla birlikte topluluk içerisinde ve özellikle de dostları ile bir aradayken sevgi ve saygıya özen göstermişler, onlara karşı iyi ve vefalı olmayı gözetmişlerdir. Hem aile hem de topluluk içerisinde adaletli olmayı ilke haline getiren Türkler, insanlar arasında bir sınıflamadan kaçınmış, önemli kararların verileceği zamanlarda da istişareye başvurmuşlardır (Küçük, Tümer, Küçük, 2018).

Kutadgu Bilig'de de kut ile halkını yönetme yetisi verilen kağanın ahlâkî özelliklerinden bahsedilmiştir. Onun adil, akıllı, bilgili, zeki, uyanık, tedbirli, cömert, sabırlı ve kararlı olması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Tüm bu bahsi geçen ahlâkî nitelikler sayesinde hem yönetici hem de yönetilenler mutluluğu kazanma noktasında karşılık alacakları ifade edilmiştir. Nitekim ahlâkın amacının da insanı mutluluğa götürmek olduğu açıklanmıştır (Ayık, 2019).

Kutadgu Bilig'de ayrıca ahlâkî açıdan olumlu kavramlardan bahsedilmiş ve bu özelliklerin mutluluğa götüreceği bildirilmiştir. Bilgili olmak, mutluluk, doğruluk, adalet, erdem, iyilik, faydalılık, anlayışlı olmak, sevgi, sadakat, vefa, alçakgönüllülük, cömertlik, yiğitlik, merhamet, şefkat, sadakat, sabırlı olmak ve hayâ eserde bahsedilen olumlu özelliklerdendir. Bunun karşısında kaçınması gereken özelliklere de eserde değinilmiştir. Yalancılık, acelecilik, bilgisizlik, kibir, cimrilik ve açgözlülük de uzak durması gereken davranışlardır (Özden, 2002). Bu konu Kutadgu Bilig'de Aytoldı ve Küntoğdı isimli iki kişinin ahlâk ile ilgili konuşması ile açıklanmıştır.

"Ay Toldı dedi: İşittim bunu
Bir sorum daha var söyleyiver onu
Bu iyilik nasıl bir şeydir
İyilik tavı, özü ne gibidir
İki türlü ad var dilde söylenir
Biri iyi, biri kötü diye dünyada kalır." (Arslan, 2019, s. 31)

Kaşgarlı Mahmud, Divân-ü Lugat-it-Türk isimli eserinde Türklerin ahlâki ilkeleri gözettiklerine dair atasözleri ve deyimleri aktarmıştır. "O iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırdı." denilerek Türklerin hayrı ve şerri değerlendirme yetilerine, "Hazır olan öne konsa yoksa yok sayılmaz" denilerek onların misafirperverlik özelliklerine, "Arpasız at koşamaz, arkasız yiğit dövüşü kazanamaz." denilerek yardımlaşmaya, "Bir kişi sana gülerek yaklaşırsa onun yüzünde sıcak küller atma (onu utandırma)." denilerek saygılı ve güler yüzlü olmaya, "Güneşte çatlak yoktur, tıpkı beyde verdiği sözden dönme huyu olmadığı gibi." denilerek sözünde durmaya, "(Sana) su içirmeyene, içmesi için süt ver." denilerek kötülüğe karşı iyilik yapmanın ancak er kişinin kârı olduğu belirtilmiştir (Bozkurt, 2017).

Türklere ait olduğu bilinen Irk Bitig isimli eserde insanın iyi olması halinde evrenin ve de Tanrı'nın onu koruyacağı; O'ndan korkmaması gerektiği, Tanrı'dan sürekli iyilik istemesi bildirilmiştir (Beytaş, 2018). Manas Destanı'nda da ahlâkî ilkelerden bahseden Almanbet, Kırgızların yardımcı olma özelliği üzerinde durmuştur. "Zayıflarını semirteyim dostum, yoksulları zengin kılayım dostum …." (Radloff, 1995, s. 30'dan aktaran Çanak, 2019, s. 164)

İlaveten Türklerin ahlâkî özellikleri içerisinde ölmüş atalarını anma, onlar için kurbanlar kesme ve sunma da vardı. Atalarını yâd etmek her ölen için değil, onlar arasında saygıdeğer olanlar için yapılırdı. Onların tasvirleri veya sembolleri hatıra maksadıyla keçeye, ağaç kabuğuna veya hayvan derisi üzerine yapılır, bir yolculuk veya av öncesi üzerine saçı (süt, yağ; darı, buğday; para) saçılırdı (Güngör, 2010; Küçük, Tümer, Küçük, 2018).

Bunlarla birlikte Türkler gayretli, hareketli, azimli, yiğit, çalışkan, disiplinli ve mücadeleci bir karaktere sahip olmuşlardır. Beklemek ve durgunluk ise askerî özellikleri dolayısıyla istemedikleri davranışlardır. Yatakta ölmekten korkmuş, savaşta ölmeyi gurur meselesi addetmişlerdir. Vatan sevgisi ise her şeyden önemli olmuştur. Topraklarına bağlı kalmak ve onları korumak ahlâkî bir ilke olarak kabul edilmiştir. Öyle ki Göktürk Kağanı'nın duası bunu açıklar niteliktedir: "Biricik duam, Gök beni yaşatmayı uygun gördüğü sürece, halkıma elimden gelen iyiliği yapmaya sevk edilmemdir." (Küçük, Tümer, Küçük, 2018, s. 101). Göktürk kağanları, kötü olan günlerinde kanlarının su gibi aktığından bahsettikleri halde, muzaffer oldukları günlerde diğer milletlerin dökülen kanlarından söz etmemiş, canını aldıkları düşmanlarının sayısını açıklamamış, savaş meydanında gösterdikleri güçle övünmemişlerdi. Buradan hareketle Göktürklerin son derece gelişmiş bir askerî ahlâka sahip oldukları tespit edilmiştir (Çanak, 2019). Yine onlar, isyan edenlere, adam öldürenlere, zina edenlere ve hırsızlık yapanlara ölüm cezası vermişlerdir (Ercilasun, 2016).

Türklerin ahlâkî özellikleri göz önüne alındığında, yaptıkları her iş ve davranışın karşılığında hesap verecekleri bir Gök Tanrı'ya inanmaları onları ahlâklı olmaya, kötülüklerden sakınmaya, her zaman ve mekânda doğruyu gözetmeye, aile, vatan ve

milletin değerini bilmeye, dosta güven, düşmana korku vermeye, hoş görülü ve misafirperver olmaya sevk etmiştir (Küçük, Tümer, Küçük, 2018).

Bununla birlikte dünya hayatının geçici olduğuna inanmış ve ölmek için yaratıldıklarının bilincinde olmuş olan Türkler, aralarında günahkâr olanların belirli bir ahlâkî eğitimle arındıktan sonra ezelî yurtlarına döneceklerini ve ebedî yaşamlarını sürdüceklerini bilmişlerdir (Asena, 2014). Özellikle Altay efsanelerinde insanlardan hiç kimsenin günahsız olamayacağına dair bir inancından varlığından söz edilmiştir. Ancak buna sadece melek Tep Kara'nın karar verebileciğine, iyi fiillerde bulunmanın insanın kendi akıl ve iradesiyle mümkün olacağına inanmışlardır. Nitekim Altay Türklerinde bir insan bilinçli veya bilinçsiz ağır bir günah işlemenin veya kötü bir düşüncede bulunmanın sonucunda yaşayan tüm dünyaya ve onun üzerindeki canlıların uyumuna zarar verdiği kabul edilmiştir. Bundan dolayı insanın doğuştan itibaren hem ahlâkî hem de ruhânî yönden temizlenip, terbiye edilip, eğitilmesine önem verilmiştir. İnanca göre ezelî yurda dönmeden, ebedî yaşama başlamadan önce kişi ruhlar âleminde şu altı fiilden dolayı yargılanacaktır:

> "1. Kişinin yaptığı iyi veya kötü bir işin sebebi neydi? 2. Onun bu ameli nasıl bir sonuç doğurdu? İyi mi, kötü mü? 3. Yapılan bir kötülüğün Tanrı nezdinde bir izahı var mı? 4. Bu iş hangi maksatla, iyi niyetle mi, kötü niyetle mi, yapıldı? 5. Kişi bu işi hangi ruh haliyle yaptı? 6. Kişinin ruhsal doğası ne durumdaydı? Ak mı, kara mı? Sığ mı, engin mi?" (Asena, 2011, s. 46)

4.3. Uygurlarda Ahlâk Anlayışı

"Erdemlig kişi erdini birle tüz ol, erdemsiz kişi etük içindeki uylaq birle tüz ol." ifadesi günümüz Türkçesiyle "Erdemli kişi inciye, erdemsiz kişi çizmenin içindeki köseleye benzer." ifadesi Uygurların ahlâk ile ilgili görüşünü özetler nitelikletir (Asena, 2009, s. 235). Nitekim Uygurlar, bireyin eğitiminin temelinin ahlâk eğitimi üzerine kurulması gerektiğini geleneklerinde ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda aileyi oluşturacak olan bireylerin ahlâkî terbiyeyi edinmesi son derece önem arz etmektedir. Bireye ahlâkî eğitimi ilk verecek olan ise ailesidir. Hatta bu eğitim, anne ve babanın çocuğuna karşı kutsal bir görevi olarak addedilmektedir. Uygurlarda "Atanın izi çocuğa kalır." anlayışı hâkim olmuştur (Celil, Ulusoy, 2011).

Çocuğun ahlâkî davranışlarında bir olumsuzluk görülürse de bunun sorumlusu olarak anne babası eleştirilirdi. Uygurlarda erkek çocukların ahlâk eğitiminden babası sorumlu iken kız çocuktan ise anne sorumlu tutulurdu. Çocukların, anne-babalarına karşı saygılı olmaları da Uygurların temel ahlâkî özellikleri arasındadır. "Yer su bilen kökürer, erkek ana-baba duası bilen ile kökürer", "Ata kargışı ok (baba bedduası kurşundur)." gibi atasözlerinden de anlaşılıyor ki aile geleneğini üstün tutmak, anne ve babaya vefalı davranmak gibi temel ahlaki değerler önem arz etmektedir (Hebibullah, 2000, s. 228'den aktaran Celil, Ulusoy, 2011, s. 11).

Uygurlar, aile içerisinde eşlerin birbirine, anne-babaların çocuklarına ve çocukların da anne-babalarına karşı sevgi ve saygıda bulunmayı temel ahlâkî ödev olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte çocukların okullarda eğitimine büyük önem verilmiştir. Ayrıca çocuklar meşrebe gönderilerek edep, erkân, kaide, kural ve ahlâkî değerleri öğrenmesi de bir gelenek olmuştur. Meşrepler, Uygurlar arasında çocukların sosyalleştiği ve toplumsal kuralları öğrendiği bir eğitim kurumu olarak kabul edilmiştir. Çocuklar meşreplerde, misafir ağırlama, sofra serme, sofradaki misafirlere hizmet etmenin kaide ve kuralları, müzik aleti çalma, türkü söyleme, birbirini dansa davet etme ve meşrep meydanının kuralları gibi hususları öğrenmişlerdir. Uygurlar ailenin, toplumun sosyal hayatını temsil eden bir kurum olduğunun ve ahlâkî değerlerin ise ilk önce ailenin güzel bir şekilde kurulması ile oluştuğunun bilincindeydiler (Abası, 2019).

Böylece toplumsal mutluluğu ayakta tutacak ahlâkî davranışlardan geleneği yaşatma, büyüklere hürmet etme, edep ve hayâyı Uygurlar bu yolla öğrenmişlerdir. Bu nedenle Uygur Türkleri arasında "Çocuğunu büyütüp mektebe ver, mektepten dönünce meşrebe ver." şeklindeki atasözü meşhurdur. Meşrep, halkın edep ve ahlâk mektebidir. Toplumda belirli düzeni sağlama, toplumun ahlâkî yapısını koruma, halkın edebiyat ve sanat ürünlerini koruma ve sürdürme, gelenekleri yaşatma gibi önemli görevleri yerine getiren meşrepler Uygur dilinin ve kültürünün kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir görevi de üstlenmektedir.

Uygur dönemi vesikalarında onların evlatlık ile ilgili yasaya dayanan imzalı belgelere sahip oldukları bilinmektedir. Bu vesikalarda evlatlık olarak verilen çocuk ile babanın

karşılıklı görev ve sorumlulukları kaydedilmiştir. İlk olarak evlatlık verilen çocuğun yeni ailesine karşı ahlâkî görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi beklenmiş, babanın ise çocuğunu terbiye etmesi gözlenmiştir. İleride torunları olduğunda onların yetişmesinde de yardımcı olması istenmiştir (Açıl, 2016).

Uygur toplumunda ailenin yapı taşlarından birisi olan kadın el üstünde tutulmuş, saygı ile hayatını sürdürmüştür. Yaşamın sosyal ve idarî alanlarında da kendilerine ait konumları bulunmuştur. Evli kadınların önünde baş eğmek ise bir ahlâk kuralı olarak kabul edilmiştir. Uygur toplumunda kadınlar, gördükleri yüksek saygı ile birlikte sosyal hayatta aktif olmuşlardır. Onlar toplumun gerektirdiği davranışları – at binmek, ok atmak, güreş tutmak, dokuma yapmak – amacına uygun bir şekilde yapmışlardır. (Çandarlıoğlu, 1992, s. 121; Güngör, 1992, s. 218; Talaslıoğlu vd., s. 196). Özellikle birçok dinî tecrübeye sahip Uygurlarda kadınlar, ayin veya tören gibi ibadetlere katılmış, görevler almış ve yönetmişlerdir (Açıl, 2016).

Bununla birlikte Uygurların uluslararası hukuka ait ilkeleri de gelişmiş idi. Uygur kağanlarının Çin, İran ve Bizans yöneticilerine yazdıkları mektuplar sayesinde genelde Türklerin özelde Uygurların milletler arası ilişkilerini önemsedikleri tespit edilmiştir. Uygurlara göre uluslararası ilişkiler antlaşmalara dayanmakta ve bu antlaşmalara riayet etmek de ahlâkî bir görev sayılmaktaydı. Antlaşmalara uymamanın karşılığı ise ceza olmuştur. Komşu topluluklar ile ilişkilerde barış içerisinde olmak gözetilmiş, savaşın çıkması ise antlaşmaların bozulmasından dolayı ortaya çıkmıştır (Akçura vd., 2014).

Türklerin ve özellikle de Uygurların inanç ve düşünce sistemlerini etkilemiş olan Maniheizm dini, ahlâkî ilkeler üzerine felsefesini inşa eden bir din olmuştur. Temelinde aydınlık ile karanlığın, iyilik ile kötülüğün, varlık ile yokluğun mücadelesi yer alan bu din Uygurların davranışlarına yön vermiştir (Cebeci, 2016). Ayrıca Uygurlar Maniheizm'den önce bir dönem Budizm dinine de mensup olmuşlardır. Nitekim Budizm'de duyguları terbiye etme, ahlâklı davranma, insanlara karşı eşit ve adil olma, tüm canlılara karşı sevgi ve şefkat gösterme temel ilkeler olarak kabul edilmiştir ve Uygurlar da buna binaen ahlâkî ilkeleri ele alan eser çevirileri yapmışlardır. Bunların en önemlileri Uygur bahşişi Singku Seli Tudun tarafından 925

– 950 yılları arasında Çince'den Uygurca'ya çevrilen "Altun Yaruk" (Suvarnaprabhasa) ve "Sekiz Yükmek" isimli eserleridir (Özcan, 2010).

4.3.1. Budist Uygur Metinlerinde Ahlâk Anlayışı

Budist inanca göre Siddhartha Gautama, otuz beş yaşında aydınlanma yaşamış ve inananları arasında Sakyamuni Buddha olarak kabul edilmiştir. Hayırsever, şefkatli ve Sakya kabilesinin bilgesi olan Sakyamuni, aydınlanma sonucunda doğum ve ölüm zincirinden kurtulmanın yolunu bulmuş, münzevi bir hayat tarzı sürdürerek temiz ahlâklı olmayı öğütlemiştir. İlk vaazında "Dört Asil Gerçek" ve "Sekiz Asil Yol"u açıklamıştır. Buddha'nın nitelikleri arasında onun iyi ahlâka, her canlının ahlâkî yönlerini bilme gücüne, insanları ahlâklı olmaya sevk etme yollarına sahip olduğu vardır (Tokyürek, 2019).

Budizm inancı insanı davranışlarında iyiye ve doğruya yönlendirmeyi, kötü fiillerden de uzak kalmayı amaçlamıştır. Uygur metinlerinde de Budizm'in ahlâkî ilkeler üzerinde durduğu görülmektedir. "Yol Gerçeği", "Sekiz Asil Yol" ve "Orta Yol" isminde üç gerçek ile insanların davranışlarında itidalli olmaları, orta yolu bulmaları istenmiştir. Açgözlülük, aldatma veya nefret gibi kötü özellikleri olan bu davranışlardan uzak durulması gerektiği söylenmiştir. "sekiz törlüg tözün yolug" yani sekiz türlü asil yol Budizm inancında "Dharmacakra" yani "dharma tekerleği" olarak ifade edilmiştir (Rahula, 1974, s. 45-46'dan aktaran Tokyürek, 2019, s. 51-52).

Resim 4.1. Dharmacakra sahnesi (URL-20, 2018)

Sekiz Asil Yol'un erdemleri doğru görüş, doğru düşünce, doğru konuşma, doğru hareket, doğru yaşam, doğru çaba, doğru dikkat ve doğru yoğunlaşmadır. Bu erdemlerden ilk ikisi bilgelik ile ilişkilendirilir ve diğer ahlâkî ilkelere ulaşabilmek için kişi önce bu ikisini elde etmiş olmalıdır. Ahlâk, bireyin mutlu olmasını amaç edinen bir davranış kuralları bütünüdür. Budistler de ahlâkın bu özelliğine binaen ahlâklı olmanın temel ilkelerini doğru konuşma, doğru hareket ve doğru yaşam olarak ele almışlardır. Böylelikle insanın yüksek manevî kazanımlara, mutluluğa ulaşacağına ve toplum içerisinde uyumlu yaşayacağına inanmışlardır. "bu tsuylug etözde ozalım kutrulmak yolka teginelim" diyerek Budist Uygurlar, günahkâr vücuttan kurtulmanın ve kurtulma yoluna ulaşmanın önemine vurgu yapmışlardır (Hamilton, 1971, LI-LII'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 53).

Doğru görüş erdemi hayata doğru bakmayı; açgözlülük, aldatma ve nefret duygularının sebeplerini anlamayı amaçlamıştır. Doğru düşünce erdemi de insanın doğru istekler ile doğru kararlara ulaşacağını; onu yanlış düşünceden ve ahlâksızlıktan uzaklaştırmayı hedef edinmiştir. Uygurlar "Başkasının iyiliğine (karşı) doğru düşünce düşünmediysem" diyerek bu ahlâki ilkenin önemine vurgu yapmışlardır (Müller, 1911, s. 85'ten aktaran Tokyürek, 2019, s. 56). Sekiz Asil Yol'un üçüncü erdemi ise doğru konuşmadır ve söze yalan, nifak, küfür ve abartı katmamak olarak anılmıştır. Doğru konuşmanın önce doğru bir şekilde dinleyerek yerinde ve zamanında yapılmasına; canlılara doğru, sevimli, faydalı, gerçek ve olumlu sözlerin söylenmesi gerektiğine inanmışlardır.

Dördüncü erdem olan doğru yaşam ise Budizm'de insana sahtekâr olmamasını öğütlemiştir. Şu beş işte ise çalışılmaması önerilmiştir: canlıları öldürecek silah işinde, köle, kadın ve çocuk ticaretinde, kasap işlerinde, bağımlılık yapıcı ürünlerin üretimi ve satışı işlerinde ve canlılara zarar verici ilaç veya zehir işlerinde. Doğru yaşam sonucunda insanın düşünce ve davranışlarını iyiye yöneltmeye başladığına inanılmış; beşinci erdem olan doğru çabaya işaret edilmiştir. İnsan, kendisinin ve diğerlerinin mutluluğu için doğru olana çabalamalı ve zihninde belirmeye başlayan kötü düşünceleri engellemeli, eğer kötü düşünceler zihinde ortaya çıkmış ise geri döndürmeli; zihinde belirmemiş iyi düşüncelere odaklanmalı ve onları besleyerek, ortaya çıkmasını sağlamalı şeklinde ilkeler mevcuttur.

Erdemlerin yedincisi olan doğru dikkatte insanın, zihin ve beden etkileşimini sağlayarak temkinli, dikkatli, doğru sözlü, şimdiki anın farkına vararak mutluluğa varması amaçlanmıştır. Uygur metinlerinde "agır akruş erigin köni ögin saçmadın sözleyür erti"; "Ağır ızdıraba ulaşmasıyla doğru dikkati dağıtmadan söylüyordu." şeklinde kişinin doğru çabasının onu dikkatli davranmaya sevk ettiği açıklanmıştır. Sekiz Asil Yol'un sonuncusu ise doğru yoğunlaşmadır ki nefes, görseller ve kelime tekrarları ile yapıldığı aktarılmıştır. Bu yoğunlaşma sayesinde kişi Jnana'ya yani doğrudan idrak ile olayların esasını kavrama bilgeliğine ulaşır ve aydınlanır. Bahsedilen Sekiz Asil Yol'a sahip kişi davranışlarında Orta Yol'a ulaşmış, aşırılıklardan kurtulmuş olduğu kabul edilmiştir (Rahula, 1974, s. 48-49'dan aktaran Tokyürek, 2019, s. 60-61). Tüm inanç sistemlerinde olduğu gibi Budizm'de de kötü davranışlar bulunmakta, bu davranışların kaynağı Sakyamuni Buddha'nın amcasının oğlu ve düşmanı "Devadatta" görülmüştür. O, Budist topluluğa ve ahlâka karşı kötü davranışları olan kişidir. Kibri yüzünden Sakyamuni'yi öldürmek istemiş, Sakyamuni'nin bindiği beyaz bir filin darbesi ile öldüğü rivayet edilmiştir (Gakkai, 2002; Buswell, 2003, s. 214-215'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 79).

Sakyamuni ve Devadatta'nın varlığı ile birlikte Budizm'de davranışlar ikiye ayrılmıştır. Bunlardan ilki iyi ameller, ikincisi kötü amellerdir. İyi ameller Uygurca "buyan" yani sevap anlamında erdem mutluluğu, bütün iyi davranışlar, ahlâklı varlıkların hareketleri kullanılmıştır. Bu ameller dörde ayrılmaktadır. İyi amel ve bilgi süsü olan ilki canlıların en güzel süsü olarak kabul edilmiştir. İyi kök veya iyi tohum olan ikincisi ise Uygurca "edgü yıltızlar" yani iyi ahlâk olarak işlenmiştir. Bahsedilen iyi kökler arasında bağışlamak, bilgili ve merhametli olmak vardır. İyi amellerden üçüncüsü ise iki türlü iyilik olan merhametli ve bilgili olmaktır. Son iyi amel ise on iyi amel veya sevap başlığı altında ele alınmıştır.

Bunların karşısında yer alan kötü ameller ise beş gruba ayrılmış, bunlardan ilki "tsuy" yani kabahat, günah ve suçtur. Bu günahlar Buddha'yı, Dharma'yı, topluluk cevherini ve iyi ile kötü arasındaki farkı bilmemeyi kapsamıştır. Uygurca metinlerde şu şekilde bir açıklama yapılmıştır: "burhan erdinig bilmedin nom erdinig bilmedin burson kuvrag erdinig bilmedin edgüli ayıglı iki törlüg kılınçlarıg bilmedin" İkincisi ise beş türlü büyük günahtır. Öldürme, dini kişi ve değerlere büyük saygısızlık etme, din

adamlarına karşı zarar verme ve Sakyamuni'ye saygısızlık etme ölümcül günahlardan sayılmıştır. Bunun devamında dokuz türlü günah daha bulunmaktadır. Hayvanları satma veya öldürme sonucu para kazanan kasap veya avcılar alçak zümrenin mensupları sayılmıştır (Tokyürek, 2019).

Kötü amellerin dördüncüsü ise on iki kötü mesleğe sahip kişilerdir. Bunlar koyun, kümes hayvanı, domuz eti, kuş eti, balık, köpek satıcıları, avcı, hırsız, hilebaz, gardiyan ve cellâtlardır. "bo iki yegirmi törlüg asanvarukikiler işin işlegüçi bolup yarlıkançsız könülin isig özlerinte adırtımız emgetdimiz ölürdümiz erser", "bu on iki türlü asamvara işi yapıp merhametsiz gönül ile canlıları ayırdık, onlara işkence edip, onları öldürdüysek." şeklinde Uygur metinlerinde bu meslekler kötü kabul edilmiştir (Bang, von Gabain, 1930, A'dan aktaran Tokyürek, 2019, s. 324). Son ameller ise canlıları rahatsız eden günahlardır. Bunlardan bazıları anne-baba ve din mensuplarına karşı kötü davranmak, canlılara eziyet etmek, ticarette hile yapmak, savaşmak, birbirini seven insanları ayırmak, halkı ayrıştırmak ve casusluk etmektir.

Ahlâkî manada kötü olarak kabul edilen bu davranışlar Uygur Turfan metinlerinde de hikâyeleştirilerek anlatılmıştır. "Altı Dişli Fil Hikâyesi"nde kıskançlık, haset ve intikam gibi kötü ahlâkî özelliklere sahip Kraliçe Bhadra ve onun karşısında ise Buddha olmayı amaçlayan bir Bodhisattva olan iyi ahlâklı Altı Dişli Fil vardır. Daha önce bahsedilen hikâyede Altı Dişli Fil, dişleri bir avcı tarafından çıkarılırken yüce gönüllülük göstermiş ve istediği makama ulaşmıştır. Sabrının ve iyiliğinin karşılığını alan Altı Dişli Fil mutluluğa ulaşmışken, Kraliçe Bhadra ise filin ölürken gösterdiği yücelikten dolayı pişmanlık hissetmiştir (Elmalı, 2019).

Resim 4.2. Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi'nden bir nüsha (URL-21, 2020)

“Samsara’daki ihtiraslı ve kapkaranlık yolda başkalarına rehber oldu isem, azı dişimi çekerken avcıya bir an bile öfkelenmedi isem bunun ve bu doğruluğun sonunda altı azı dişim önceki gibi olsun onun gibi Bodhisattva’nın öncekilerden yıkayıp Indra Tanrı” biçiminde Uygurlar tarafından hikâye anlatılmıştır (Berlin-Brandenburgerische Akademie der Wissenschaften, UII-UIII’ten aktaran Elmalı, 2019, s. 92).

Uygur Turfan metinleri üzerinde şu ana kadar yapılan çalışmalarda Budizm’de ahlâkî ilkeler yol ve davranış olarak açıklanmıştır. Bununla birlikte Budizm’de çokça olan Tanrılar da ahlâk ile ilişkilendirilmiş ve saygıyla anılmıştır. “Alamkarakalyana Buddha” da bu Tanrılardan bir tanesidir. Ahlâkî süs, kavrama, erdem, bilgelik, iyiyi kötüden ayırt eden olarak nitelendirilmiş Alamkarakalyana, Amitabha cennetindeki şanın bir şekli kabul edilmiştir.

Bir diğer erdem sahibi Tanrı ise Manjusri Buddha’dır. O da güçlü, iyi, erdemli, üstün özelliklere sahip bir Tanrı’dır. Uygur metinlerinde “küçlüg küsünlüg edgülüg erdemlig yügmek atlıg tengri burhan kutına” şeklinde bahsedilmiştir Buddha’dır (Tokyürek, 2019).

Diğer bir Tanrı ise Kuanşi İm Pusar’dır. O, ses işiten bir ilah olarak kabul edilmiş ve canlıların yardımına her zaman ve mekânda koşacağı açıklanmıştır. İnsanlardan korkmadan, imanlı olarak, temiz ve duru bir şekilde onun adını anmaları istenmiş, böylelikle onun da darda olan insanları mutluluğa eriştireceği söylenmiştir. Ayrıca kalbinde kötülüğün olduğunu bilen, bilgisiz ve kötü ahlâklı olan insanlar, Kuanşi İm Pusar’ın adını sürekli anarsa kalbindeki kötülük yerini iyiliğe, davranışlarındaki olumsuzluklar da yerini iyi amellere bırakır (Tekin, 2019).

Uygurca metninde “birük ol sartbav, satıgçılar ulugı ol kalın satıgçılarka, ince tip tiser sizler kamag korkmanglar arıg, süzük kirtgünç köngülin kuanşi im pusar, atın atanglar ol bodisvt sizlerke korkunçsuz, buşi birgey sizler kamagun atamışka bu kalın, yagı yavlakta ozgay” (Mainz İlimler ve Edebiyat Akademisi, 733’ten aktaran Tekin, 2019, s. 7) şeklinde bahsedilmiş olup, Uygur Turfan metinlerini ilk kez araştıranlar arasında olan Radloff (1911, s. 21) ise Almanca çevirisini yapmıştır:

> "Wenn dann der Vorsteher der Kaufleute zu den vielen Kaufleuten so spricht: ihr Alle ins Gesammt fürchtet euch nicht, sondern rufet mit reinen Worten und gläubigem Sinne den Namen des Kuan-si-im Pusar aus, dann wird euch dieser Bodhisattva von der Furcht befreien. Nachdem ihr alle ins Gesammt seinen Namen ausgesprochen habt, werden jene zahlreichen Feinde uud Bösewichter euch nicht angreifen und ihr werdet befreit sein."

Buddha'lar ahlâklı Tanrılar olup, insanlara da ahlâklı olma açısından örnek olmuşlardır. İnsanlardan da dört topluluk vardır ki bunlar inançlarının gereklerini yerine getirmeye çalışan rahip, rahibe, kadınlar ve erkeklerden oluşan ve rahip olmayan kişilerdir. Upasika'lar rahibe sınıfına ait olmayan kadınlardır ve onlar canlıları öldürmez, hırsızlık yapmaz, zina etmez, yalan söylemez ve iftira atmazlar. Bu dört topluluk dışında, Budist'ler arasında Uygurca "şikşamani" adıyla anılan kadınlar da bulunmuş; onların düzensiz vakitlerde yemek yemek, yalan söylemek, çalmak, alkollü içkiler içmek, zina etmek ve öldürmek gibi kötü ahlâkî fiillerden uzak durdukları aktarılmıştır.

Bununla birlikte Bodhisattva'ların Buddha mertebesine ulaşabilmeleri için "Altı Paramita" yani sadaka, ahlâk, tahammül, çabalama, derin düşünce ve bilgelik denilen erdemlere riayet etmeleri gerekmiştir. Sadaka erdeminin içinde iman, merhametli gönül, bağlanmama ve canlıları kendisine dâhil etme bulunmaktadır. Ahlâk erdeminde ise üçlü türlü ahlâk erdemi, üç türlü davranış, canlıları incitecek sebeplere yol açmamak, benliğe bağlanmamak, gerçeği görme yolu, dindarlık yolu, temiz bilgi ve kirli bilgisizlik vardır (Tokyürek, 2019).

Tahammül erdemi ise sekiz farklı erdemi kapsamaktadır. Bunlar üç türlü tahammül, doğmamak, Dharma tahammülü, doğmama tahammülü, doğmama bilgisi, yeniden doğmama kanunu, başkasına bağlı tabiat, aldatıcı töz ile ilişkilendirilmiştir. Altı Paramita'nın dördüncüsü olan çabalama erdemi ise üç türlü sebat erdemi, iki süs, büyük merhametli gönülden oluşmuştur. Derin düşünce erdeminde üçlü türlü derin düşünce, derin ve soyut düşünce, tamamlanmış mükemmellik, doğaüstü erdem, üç iyi kök ve gerçek temiz tabiat bulunmuştur. Son erdem olan bilgelik erdeminde ise üç türlü bilgelik erdemi ve beş türlü bilgi yer almıştır.

Eski Uygur metinlerinden Altun Yaruk Sutra'nın 4. Kitap 6. Bölümünde olan ve Uygurca eserin en büyük bölümüdür. Bu bölümde canlıların yapması ya da yapmaması gereken kurallar ve erdemlerden bahsedilmektedir. Budizm'deki Parama'nın on

prensibinden ikincisi ahlâkî davranış erdemidir. İyi ahlâk, ahlâklı davranma ve esas davranış gibi anlamları da ifade etmektedir. Düşünceyi, gönlü, dili ve eylemleri temizleme ahlâkı olarak da tanımlanmaktadır. Budizm'deki bu üç değer, vücudu, gönlü ve dili kontrol etmek düşüncesinin Zurvanizm ya da Cainizim'den aldığı söylenmektedir.

Parama'nın üçüncü prensibi olan sabır ve tahammül erdeminde ise tahammül tanımlanırken erdemle öğretiyi kabul etme ve boyun eğme olarak açıklanmaktadır. Parama'nın altıncı prensibi olan bilgi erdeminde ise, her tür aldanmanın, yanlışların, cehaletin, ön yargıların, aykırılığın yok edilmesi ve tam bir erdeme sahip olunmasından bahsedilmiştir. Parama'nın onuncu prensibi bilgelik erdemi ise hem kendi refahı hem de başkalarının refahı için insanın çalışması gerektiği ifade edilmiştir (Tokyürek, 2018).

Eski Uygur Türkçesinde kaleme alınmış bir diğer eser de "Dasakarmapathavadanamala" isimli eserdir. Bu eserde yapılmaması gereken on kötü davranış veya günaha ilişkin hikâyeler mevcuttur. Kaçınılması gereken on günahtan üçüncüsü olan 'zina etmemek' ile ilgili yazılan fragmanda bu davranışın cehennem âleminde cezasının çekileceğinden bahseder. Bu konu eserde şöyle işlenmiştir:

> "Yine …. tekrar dirildikten sonra cehennem zebanileri demirden kazığı iki gözüne sokarlar. (İnsanın) şehevi arzularını (söndürmeden) ahlaki kaidelere bağlı kalmasının bu şekilde eziyetleri vardır. Bunun üzerine öğrencisi, hocasından söyle bir ricada bulundu: 'Ey saygıdeğer üstat! Şehvet duyguları ile … baktığı için … eziyet çekecek … şişlerle iki … olacak … bir bakmış'" (Elmalı, 2013, s. 64)

Ayrıca, Budist Uygur metinlerinde "avadana" türünde eserlerin de varlığı tespit edilmiştir. Bu eserler menkıbe niteliğinde olup, iyi ile kötünün mücadelesini işlemektedir (Asena, 2009).

4.3.2. Maniheist Uygur Metinlerinde Ahlâk Anlayışı

Maniheizm'deki düalist âlem tasavvuru ahlâk esaslarına da yansımıştır. İyilik, ruh ve ışık parçacıkları ile oluşmuş; kötülük ise karanlık topraktan oluşmuştur. "Ezrua Tengri" olarak geçen Tanrı Zurvan ise iyiliğin kaynağı olarak kabul edilmiştir. O, aynı zamanda adaleti tesis eden de bir Tanrı'dır ve düşünce, bilgi, akıl, idrak ve saadet onun

beş özelliğidir. Uygurlar, Tanrı Zurvan'ın ahlâkî özelliklerine sahip insanların da erdemli olduklarına inanmışlardır.

İyiliğin kaynağı Tanrı Zurvan'ın karşısında bir de kötülüğün kaynağı Ahriman vardır. Uygur metinlerinde "yek" yani şeytan olarak geçen Ahriman, cehaletin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. O, aslan başlı, kuş kanatlı, ejderha vücutlu, yük hayvanı yüksekliğinde ve balık kuyruklu olarak tasvir edilmiştir. Onun yeri aşağıda ve güneyde olmakla birlikte insanları da arzularına ve şehvetlerine uyarak günaha girmelerini ve buraya düşmelerini sağlamaktır. Yukarıda bahsedilen iyi ve kötü ahlâkî özellikler Uygur Maniheist metinlerinde şöyle açıklanmıştır: "adınlarka asıglıg işig işletiniz azmışlarka yolçı yerçi boltunuz ayıg kılınçlıg şumnu eligintin ozgurtunuz", "Başkalarına faydalı iş yaptınız, günahkârlara rehber oldunuz, kötü amelli şeytan elinden kurtuldunuz." (Bang, von Gabain, 1929, s. 37'den aktaran Tokyürek, 2019, s. 479)

"Üç tamga" yani üç mühür Maniheizm'de ahlâk ile ilgili önemli bir anlayıştır. İnsanlardan ellerine, dillerine ve gönüllerine sahip çıkmaları istenen üç mühürde; kötü sözlerden, et yemekten ve içki içmekten kaçınmak ağzın mührü, hiçbir canlıya zarar vermemek ve öldürmemek elin mührü, evlenmemek ise gönlün mührü olarak kabul edilmiştir. Bunların zıddını yani ihtiraslı olanlar, içki içenler, et yiyenler, evlenenler, ateş ya da suya saygısızlık edenler ve sihir yapanlar ise on türlü günaha bulaşmış sayılır ve cehennemle cezalandırılmışlardır (Tokyürek, 2019).

Bögü Kağan'ın Maniheizm'i kabul ettiğine dair 96 satırdan oluşan Berlin'de bulunan metninin 79-96. satırları arasında Mani dinini kabul ettikten sonra kendilerini daima ruhi işlere ve güzel amellere verdikleri yer almaktadır. Bögü Kağan'ın halkına sevap işlemeleri konusunda nasihat ettiği belirtilmektedir. Han'ın bir yasa çıkararak her on kişinin başına bir kişi tayin edip, bu kişinin diğer insanları sevaplara özendirmeleri ve onları denetlemeleri hususunda görevlendirdiği bildirilmektedir (Özbay, 2019). "für je zehn Männer je einen Mann setzte er als deren Haupt ein und machte ihn für die guten Werke und das Seelen zum Aneifrer. Und wenn irgend jemand gegen lässig wird und in Sünde verfällt, dem gibt er gute Unterweisung" şeklinde Alman Turfan araştırmacıları Bang ve von Gabain (1929) tarafından konunun içeriği aktarılmıştır.

Maniheist Uygurlara ait tövbe duası olan "Huastuanift" metni on beş bölümden müteşekkil olup, her bölümün başında o bölümle ilgili dinsel kurallar ve bilgiler verilmektedir. Bu dinsel kuralların çiğnenmesi durumunda ise ortaya çıkan günahlar sıralanmakta ve tövbe etmek için dualar sıralanmaktadır.

> "On beşinci olarak her gün ne kadar kötü şeyler düşündüysek; ne kadar söylememiz gereken günah dolu sözler sarf ettiysek; ne kadar yapmamamız gereken işler yaptıysak; yaptığımız kötü davranışlar yüzünden şiddetli ızdıraplara maruz kaldıysak; yine her gün yediğimiz beş tanrı ışığı, kendi bedenimiz, ruhumuz utanmaz, ahlaksız, şeytani hırsların hevesine daldığı için kötü yere şeytanın yerine doğru gider. Onun için tanrım günahtan arınmayı dileriz. Tanrım biz hatalı, günahkâr borçlularız." (Özbay, 2019, s. 95)

Maniheizm'de, inananların işlememesi gereken on günah arasında ahlâkî olmayan davranışlar da yasaklanmış ve öğreti olarak kabul edilmiştir. Bunlar şu şekilde verilmiştir:

1. Başka yaratıcılara inanmak

2. Yalan söylemek

3.Yemek ile ilgili hususlarda temiz olmamak, alkol almak, et yemek

4. Peygamber ve emirlerine saygısızlık etmek

5. Zinadan kaçınmak

6. Açgözlü, hırslı olmak

7. Maniheizm dinine sadakatsizlik etmek

8. Canlılara zarar vermek

9. Hırsızlık yapmak

10. Büyü yapmak (Skyaervo, 2006, s. 55'ten aktaran Özbay, 2019, s. 138)

Yukarıda bahsedilen kötü amellerin insanın içinde var olan karanlık parçalardan meydana geldiğine inanılmıştır. Eğer kişi bu davranışlarını düzeltmezse nefsanî duygular, cehalet ve öfke gibi çeşitli ızdıraplar yaşayacağı belirtilmiştir. Bu ızdıraplarla birlikte yeniden doğum yolu olan samsarada çeşitli biçimlerde doğmuş olacaktır. Kötü ahlâklı olmaya devam ettiği müddetçe bu döngüsü devam edecektir.

Ancak kötü davranışların yerine iyi amellerin işlenmesi ile birlikte kişi kurtuluş yolunu bulacak ve sonsuz mutluluk yeri olan "Nirvana"ya ulaşacaktır (Tokyürek, 2019).

Resim 4.3. Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın Maniheizm'i kabul edişini anlatan metin (URL-22, 2009)

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Turfan Araştırmaları sonucunda tarihi çok eskiye dayanan ancak etkisini günümüze kadar hissettiren toplulukların, dinlerin ve dillerin var olduğu görülmektedir. İpek yolunun önemli geçiş güzergâhlarından ve çeşitli medeniyetlerin merkezi olan Uygurların yaşadığı coğrafya bu açıdan zengin bir sosyokültürel yapıya sahiptir ve adeta din ile kültür iç içedir. Bir kültürün aktarımı için önemli olan sözlü anlatım geleneğinin yanı sıra, bu araştırma sonucunda yazılı metinlerin ve sanatsal eserlerin çok değerli olduğu; gelecek nesillere tarih bilinci oluşturma, düşünce sistemi geliştirme ve varoluş amaçlarını irdelemede büyük katkılar sağladığı bir gerçektir.

Tezimizde, Uygurların ulaşabildiğimiz metinlerinin felsefî açıdan incelemesi amaçlandığından Uygurların; Tanrı, varlık, âlem ve ahlâk anlayışları araştırılmıştır. Uygur Turfan metinleri ile ilgili ülkemizde metin, transkripsiyon ve çeviriler ağırlıkta yazılmakla ve incelenmekle birlikte, bu araştırma Uygurlara ait edebî eserlerin bir kısmının felsefî açıdan tahlil edilmesi, onların Tanrı'yı, âlemi ve ahlâk ilkelerini tasavvurları analiz etmek amaçlanmıştır. İnsan olarak var olmanın en temel özelliği olan düşünme ve bir inanç sistemine bağlı olma ihtiyacının, Turfan Araştırmaları kapsamında yapılan keşifler sonucunda yalnızca zihinsel bir olay olmadığı aynı zamanda kadim topluluklardan modern dünyaya uzanan somut bir aktarımın da mümkün olduğunun kanıtı olmuştur.

İlk kez Orhun Yazıtlarında adlarının geçtiği kabul edilen Uygurların tarihi 605 yılına kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Burkancılık yani Budizm, Uygurların arasında yayılmıştır. Dinî sahada değişiklik yaşamış olsalar da Uygurlar, Gök Tengri inançlarını tamamıyla bırakmamışlardır. Bununla birlikte Uygurlar, Göktürk Kağanlığı ve Çin ile sürekli etkileşim içerisinde olmuş; Kut inancı gereğince yönetim ve toprak sahibi olma yolunda büyük çaba sarf etmişlerdir.

Nitekim 745 yılında bu çaba sonuç vermiş; Kutluğ Bilge Köl Kağan, Uygur Devletini kurmuştur. Yerleşik hayata geçerek din, düşünce, edebiyat, hukuk, mimari, ticaret, askeri alanlarda yeni eserler ortaya koymuşlardır. Bu süreç içerisinde İpek Yolu,

Uygurlar üzerinde de etkili olmuş; kervanlar ile birlikte ticari ilişkileri gelişmiş, farklı dinlere mensup din adamları ile de inanç ve düşünce sistemleri gelişip değişmiştir.

Tapınaklar, manastırlar, heykeller, duvar resimleri, ibadethaneler yerleşik hayata geçen Uygurlar tarafından; Turfan, Hoço, Beşbalık, Komul ve Kuça şehirlerinde inşa edilmiştir. Bu şehirlerden Turfan bir vaha şehri olması dolayısıyla Uygurlar için ayrı bir öneme haiz olmuştur. Farklı düşüncelerin ve inançların etkileşimde olduğu Turfan'da, Uygurlar kendi alfabeleriyle birçok eserler yazmışlardır.

Yaklaşık 9. yüzyılda yazıldığı bilinen Turfan Metinleri ilk kez Alman Turfan Araştırmacıları Müller, von Le Coq, Bang, von Gabain ve Arat tarafından 1900'lü yılların başında gün yüzüne çıkarılmış ve araştırma sahasına açılmıştır. Buradaki eserler Berlin'e getirilerek 1900'lü yıllardan günümüze kadar çalışılmış ve çalışılmaya devam edilmektedir. Tezimizde Uygur Turfan metinleri içerisinde Budizm ve Maniheizm ile ilgili olanlar felsefî yönden incelenmiş, Uygurların her açıdan zengin olan dönemleri süresince Tanrı inançları, âlem tasavvurları ve ahlâk anlayışları ulaşılabilen metinler içerisinde araştırılmıştır.

İnsanlık, tarih boyunca ilahî bir varlığa veya bir doktrine inanmış; kendine veya içerisinde bulunduğu topluluğa ait düşüncesini açıklama, savunma ve delillendirme yollarına gitmiştir. Bu topluluklardan bir tanesi olan Uygur Türkleri önceleri Gök Tengri'ye inanmış, Budist ve Maniheist rahiplerle etkileşimleri sonucunda önce Budizm daha sonra da Maniheizm'e inandıklarını ilan etmişlerdir. Buddha ve Ezrua Tengri, Uygurların yazdıkları metinlerde ibadet ettikleri Tanrılar olmuştur. Uygur Budist metinlerinde Buddha, Burhan veya But olarak anılmış, onun özelliklerini de tapınılacak Tanrılar olarak anmışlardır. Bununla birlikte doğuda, batıda, kuzeyde, güneyde ve merkezde de Tanrıların olduğuna inanmışlardır. Uygurlar, Tanrı inançlarını yalnızca yazılı metne dökmekle kalmamış, onları Lotus (nilüfer) çiçeğinde, ağaçta, taht üzerinde, sarayda, dağda, insan formunda resmetmişlerdir. Sözlü aktarımın önemli bir formu olan hikâyeleştirmeyi etkili bir şekilde kullanmış olan Uygurlar, "Altı Dişli Fil Hikâyesi" ile Tanrı inançlarını aktarmışlardır.

Maniheist metinlerde ise Uygurların inandıkları Tanrı Ezrua olarak anılmış, bazı metinlerde ise Budizm'deki Tanrılar ile ortak kabul edilmiştir. Tanrı Ezrua ile birlikte

Uygur metinlerinde birçok Tanrının daha ismi anılmış ve bunlar arasında din adamları da Tanrı olarak nitelendirilerek ibadet, özellikle de isimleri anılarak dua edilmiştir.

Buradan hareketle Uygur Turfan metinlerinde Tanrı inancının geniş bir yelpazede hayat bulduğu tespit edilmiştir. Nitekim monoteist bir inanca sahipken Burkan ve Ezrua Tanrılarına inanmaya başlayan Uygurlar, politeist bir Tanrı tasavvuruna yönelmişlerdir. Ulaşılabilen eserlerin sonucunda Uygurların aşkın bir Tanrı'ya olan inançlarının var olageldiği; Budizm'deki özelliklerini Maniheizm'deki Tanrı'ya da aktarmış oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca, özellikle maneviyatla ilgili konuların ve düşüncelerin bir anda kabul edilebilmesinin güç olduğu burada değerlendirilmiştir. Nitekim yazılı eserlerde Budizm'den Maniheizm'e geçiş süreci ile ilgili şeffaflık olduğu tespit edilse de, bu dönemin zihin ve ruh üzerindeki tesiri ve dönüşüm aşamalarının zaman aldığı incelenmiştir. Şöyle ki Bögü Kağan'ın Maniheizm'i kabul ettiği aktarılan metinde bu dinin ancak saray halkı içerisinde yer bulduğu; halkın ise bu değişimi zihinsel işlemlerden geçirmeden kabul etmesinin zor olduğu çıkarımı yapılmıştır.

Benzer biçimde âlem tasavvuru da bir zihinsel faaliyet etrafında gelişen ve şekillenen bir olgudur. Nitekim felsefenin ilk soruları varlığın kaynağının neliği ile ilgili olmuştur. İşte burada da Uygurlara ait eserler incelendiğinde ilk nüshaların tikelden tümele doğru yani insan, canlı, varlık ve âlem ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Bu nüshalar içerisinde Uygurların kabul ettiği âlemin antropomorfik ve zoomorfik olduğu sonucuna varılmıştır.

Uygur Budist metinlerinde âlemin üç katmanlı olduğu ve bu katmanların arzuları, bedenleri ve temiz ruhları barındıran yerler olduğu açıklanmıştır. Uygur Maniheist metinlerde ise âlemin düalist bir biçimde oluştuğu; iyi-kötü, nur-zulmet, karanlık-ayrılık karşıtlığı içerisinde tüm varlığın meydana geldiği tespit edilmiştir. Tüm bu aktarılanlar sonucunda âlemin Tanrıların karşılıklı mücadelesi ile oluştuğu belirtilmiştir. Burada göze çarpan asıl konu antropomorfik tasavvurun altında yatan ahlakî olgulardır. Arzular, hırslar, bedensel hazlar, iyilik, kötülük, nur, zulmet, karanlık, aydınlık Uygurların âlemi algılayışlarındaki esas meseleler olmuştur. Turfan metinlerinde tespit edilenler sonucunda Uygurların hem Budizm'e hem de

Maniheizm'e inandıkları dönemde yaşamlarının nihaî amacının mutluluğa ulaşmak olduğu belirlenmiştir. Bunun ise ancak ahlâkî yönden iyi davranışlarda bulunarak, kötü davranışlardan ise sakınarak mümkün olabileceği tespit edilmiştir. Turfan metinlerinin incelenmesi sonucunda geçmişten günümüze ahlâk ilkelerinin bireyden başlayarak toplumu ve nihayetinde tüm insanlığı etkilediği ve herkesin ahlâkî ilkelerin getirmiş olduğu sorumluluğu üstlenmeleri gerektiği ortaya çıkmıştır.

Yapılan araştırma sonucunda Doğu Türkistan Uygur Türklerinin dinî felsefî bakış açısına sahip oldukları, geçmişten getirdikleri geleneklerine ve inanç sistemlerine önem atfettikleri, önceden sahip oldukları birikimlerle ve yeni kabul ettikleri ilkelerle ilgili eserler ortaya koydukları tespit edilmiştir. Benimsedikleri ilkeleri soyut düşünceden somuta aktarma isteği ve dinî vecibe olması dolayısıyla bugün çoğunluğu Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'nde sergilenen sanat eserlerini incelemek mümkündür. Nesiller sonrasına aktarılabilen bu bilgi birikimi esasen insanın da diğer canlılardan ayrıldığı en önemli özellik olmaktadır.

Daha önce metin tahlili yapılmış ve yapılacak olan Uygurlara ait Turfan metinleri üzerinden felsefeye ait diğer kavramlarla ilgili çalışmalar yapılabilir. Bununla birlikte Uygurları felsefî açıdan etkileyen çevrelerin toplumsal, kültürel ve de en önemlisi zihinsel faaliyetler yönünden karşılaştırmalı analizi, o dönemdeki dil ve yazının felsefî mirasın aktarımındaki önemi, Uygurların Türk düşünce sistemine etkisi üzerine araştırmalarda da bulunulabilir. Nitekim Orhun yazıtlarında tespit edildiği şekliyle ilk Türk kağanlıklarının kurulduğu dönemlerde belirgin bir ortak Türk kimliği ve bilinci var olmuş, tarih boyunca bu bilinç ve öz farkındalık devam etmiştir. Bahsedilen bilinç ve farkında olma, dolayısıyla düşünme hâli ise geçmişe bakarak geleceğe yönelik tasavvurda bulunma imkânı ve gayreti verecektir.

KAYNAKLAR

Abası, P. (2019). *İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü. İstanbul.

Abudula, A. (2013). *Geçmişten Günümüze Turfan Karızları.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.

Açıl, O. (2016). *Bozkır Kavimlerinde Hukuk Anlayışı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Akcan, A. (2012). *Bozkır Kavimlerinde Din.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Akel, A. (2018). *Eskiçağ Önasya Medeniyetlerindeki Tanrı-Kral İlişkileri ve Eski Türk Kut Anlayışıyla Benzerlikleri.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.

Alagöz, N. (2020). *Berlin Turfan Koleksiyonundaki Bir Yüzü Türkçe Diğer Yüzü Çince Olan Uygur Harfli Yazmalar (Giriş, Metinler, Tıpkıbasımlar).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Samsun.

Arslan, H. Ç. (2017). Eski Uygur Türkçesinin Manihaist Dönem Metinlerinde Yetke Kavramı, *International Journal of Language Academy*, *5*(4), 351. 20 Mart 2020 tarihinde https://www.academia.edu/34230090/Eski_Uygur_T%C3%BCrk%C3%A7esesin_Manihaist_D%C3%B6nem_Metinlerinde_Yetke_Kavram%C4%B1_Th T_Concept_of_Authority_in_the_Texts_of_Manichaean_Period_of_Old_Uig Ui_Turkic_ sayfasından erişilmiştir.

Arslan, M. (2019). *Kutadgu Bilig'de Yönetim Ahlakı.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.

Asena, G. A. (2009). *İpek Yolu – 1. Çin – Doğu Türkistan.* İstanbul: Pan Yayıncılık.

Asena, G. A. (2011). *Nikolay Şodoyev'in Diliyle Altay Bilik.* İstanbul: Pan Yayıncılık.

Asena, G. A. (2014). *İpek Yolu – 2. Sibirya – Batı Türkistan.* İstanbul: Pan Yayıncılık.

Aydın, M. (1989). Ahlâk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (2) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Ayıgezeer, Y. (2019). *Prusya İlimler Akademisi Turfan Ekspedisyonları (1902-1914).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne.

Ayırtır, G. (2018). *Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. İstanbul.

Babür, S. (2017). *Aristoteles Nikomakhos'a Etik.* Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Ball, W. (2021). *Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi Cilt 3. Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı.* (Çev. A. A. Çağlayan) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bang, W., von Gabain, A. (1929). Türkische Turfan-Texte II. 18 Kasım 2020 tarihinde http://www.mehmetolmez.org/images/dosya/78_679_8212092013211110.pdf sayfasından erişilmiştir.

Baş, A. (2020). *Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Dili.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Battulga, T. (2015). Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *4*(2), 505. 14 Ağustos 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/pub/teke/issue/12854/155858 sayfasından erişilmiştir.

Bayat, F. (2018). *Türk Mitolojik Sistemi 2. Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, F. (2020). *Türk Mitolojik Sistemi 1. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Beytaş, S. (2018). *Irk Bitig.* İstabul: Cinius Yayınları.

Bıçak, A. (Ed.), (2019). *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefesi Araştırmalar.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Biçer Özcan, Ş. (2010). *Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni.* Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.

Bolay, S. H. (1989). Âlem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (2) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bolay, S. H. (2018). *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Atlas Kitap.

Bozkurt, F. (2017). *Kaşgarlı Mahmud Divân-ü Lugat-it-Türk.* Konya: Salon Yayınları.

Britannica. (2017). Dualism. *Encyclopedia Britannica.* 13 Haziran 2021 tarihinde https://www.britannica.com/topic/dualism-philosophy sayfasından erişilmiştir.

Cebeci, İ. (2016). *Bozkır Toplumlarında Yaratılış ve Tabiat Olaylarına İnanış (Uygur Dönemi Sonuna Kadar).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Celil, A., Ulusoy, D. (2011). Uygurlarda Aile. Sosyoloji Konferansları Dergisi, 32, 11. 15 Aralık 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/100967 sayfasından erişilmiştir.

Cevizci, A. (2014). *Felsefe Tarihi.* İstabul: Say Yayınları.

Çanak, Ö. (2019). *İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Dalkılıç, E. (2007). *Hikmet Tanyu'da Gök Tanrı İnancı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.

Demir, K. (2017). *Altun Yaruk Örneğinde Eski Uygur Türkçesinde Zamirler.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Demirci, Ü. Ö. (2004). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (251-300).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.

Demirci, K. (2013). Dinler Tarihi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (43) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Doruk, M. (2015). Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi, *Gazi Türkiyat, 17*, 239. 14 Ağustos 2020 tarihinde http://gazi.edu.tr/posts/download?id=145664 sayfasından erişilmiştir.

Elmalı, M. (2004). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (151-200).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.

Elmalı, M. (2009). *Daśakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım.* Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.

Elmalı, M. (2013). Eski Uygur Türkçesinde Üçüncü Günaha Ait Belgeler, *Türkiyat Mecmuası, 23,* 58-72. 25 Ocak 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/173095 sayfasından erişilmiştir.

Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Emeç, G. (2019). Uygur Türklerinde Gök ve Gök Cisimleriyle İlgili Efsanelerin İncelenmesi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, *13*, 88-99. 7 Haziran 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/748419 sayfasından erişilmiştir.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erbaş, İ. (2010). *Suver'ul Kevakib Minyatürlerinin İkonografik İncelenmesi (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, 422 Demirbaş No'lu Yazma Üzerine Bir Araştırma).* Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ersan, R. (2015). *Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurcada Fiil Birleşmeleri.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Frankopan, P. (2018). İpek Yolu. (Çev. M. Gülmen). İstanbul: Pegasus Yayınları.

Gönel, T. (2011). *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilim Açısından İncelenmesi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Nevşehir.

Gözel, A. (2018). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (751-800).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ardahan.

Gulcalı, Z. (2015). Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük). Yayınlanmamış doktora tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Gündüz, Ş. (Ed.). (2010). *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Güngör, H. (2010). Tanrı. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (39) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Güngör, H. (2017). Eski Türklerde Din ve Düşünce. Türk Tarihi Araştırmaları. 2-21. 17 Temmuz 2020 tarihinde https://www.altayli.net/wp-content/uploads/2017/01/ESK%C4%B0-T%C3%9CRKLERDE-D%C4%B0N-VE-D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCE.pdf sayfasından erişilmiştir.

Güzelderen, B. (2020). *VIII.-XIII. Yüzyıl Metinlerinde Türkçe Dinî Söz Varlığı.* Yayınlanmamış doktora tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Antalya.

İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin.* Yayınlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Keskin, B. (2016). "Altun Yaruk Yedinci Kitap"tan Hareketle Eski Uygur Türkçesinde Devrik Cümle Yapısı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 53*(53), 43-50. 6 Nisan 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/24503/259692 sayfasından erişilmiştir.

Koç, A. T. (2014). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (701-750).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ardahan.

Koç, A. T. (2020). *Maniheist Türkçe Metinlerin Söz Varlığı.* Yayınlanmamış doktora tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Kurban, N. A. (2017). Uygur Türklerinin Dinî Kültürü ve İslâm Medeniyeti'ne Katkıları, *The Journal of Academic Social Science Studies, 63*(2), 269-270. 21 Nisan 2020 tarihinde http://isamveri.org/pdfdrg/D03989/2017_63/2017_63_KURBANN.pdf sayfasından erişilmiştir.

Küçük, A., Tümer, G. & Küçük, M. A. (2018). *Dinler Tarihi.* Ankara: Berikan Yayınevi.

Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories.* Canberra: Australian National University Press. 1 Ağustos 2020 tarihinde https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/114690/2/b11093456.pdf sayfasından erişilmiştir.

Onay, İ. (2011). *Bozkır Kültür Çevresinde Kainat Anlayışı ve Düşünce Hayatı (Başlangıçtan Gök-Türk Dönemi Sonuna Kadar).* Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Ögel, B. (1948). Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler Uygurların Menşe Efsanesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *6*(1-2), 20.

Ögel, B. (1955). Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri. *Belleten, 19*(75), 356-358.

Öger, A. (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler).* Yayınlanmamış doktora tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.

Ölmez, M. & Uzunkaya, U., (2017). Eski Uygurcada Tibet Budizmi. *Belleten*, 65/1, 62-85. 16 Kasım 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/399777 sayfasından erişilmiştir.

Öner, N. (1999). *Felsefe Yolunda Düşünceler.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Özbay, B. (2010). *Maniheist Uygur Metinlerinin Envanterinin Hazırlanması.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Özbay, B. (2019). Manihaist Eski Uygur Ve Orta İran Metinlerinde Noktalama İşaretleri, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, *42*, 144-154. 9 Mayıs 2020 tarihinde https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TXpNM016QTFOUT09 sayfasından erişilmiştir.

Özbay, B. (2019). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özden, H. (2002). *Kutadgu Bilig'de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı.* Yayınlanmamış doktora tezi. Osmangazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Eskişehir.

Özmenli, M. (2012). Ortaçağ'da Türklerde Bilginin Varlığı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, *5*(3), 186-188. 9 Mayıs 2020 tarihinde https://jasstudies.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=26097 sayfasından erişilmiştir.

Öztürk, M. (2013). İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini. *History Studies International Journal of History, 5*(2), 327-346. 4 Nisan 2020 tarihinde http://www.historystudies.net/dergiayrinti/islamiyetten-once-turklerin-din-anlayisi-ve-gok-tanri-dini_466 sayfasından erişilmiştir.

Radloff, W. (1911). Kuan-si-im Pusar. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika. *Bibliotheca Buddhica. 14.* 6 Aralık 2020 tarihinde http://www.orientalstudies.ru/eng/images/pdf/bibliotheca_buddhica_14_1911_radlofr.pdf sayfasından erişilmiştir.

Savaşçı, Y. (2006). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (401-450).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Seymen, A. (2011). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (551-600).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Şahin Doruk, Z. (2008). Lev Nikolayeviç Gumilev'in Geleneksel Türk Dini ile İlgili

Görüşleri, *Erdem, 52,* 184-226. 19 Ağustos 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/671513 sayfasından erişilmiştir.

Şahin, K. Toprak, S. (2016). Türk Kültüründe Ağaç'ın Düşünsel Ve Toplumsal Bağlamı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, 1310. 4 Haziran 2020 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/301579212_TURK_KULTURUNDK_AGAC_IN_DUSUNSEL_VE_TOPLUMSAL_BAGLAMI sayfasından erişilmiştir.

Şen, A. (2004). *Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Şen, S. (2019). Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça, *Sutad,* 47, 3-11. 3 Nisan 2020 tarihinde http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1455 sayfasından erişilmiştir.

Taş, İ. (2017). İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogonik ve Kozmolojik Meseleler, 33-37. 18 Ağustos 2020 tarihinde http://tfij.net/Makaleler/450591563_3_ismailtas_31_43.pdf sayfasından erişilmiştir.

Taşağıl, A. (2012). Turfan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* (41) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrısimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2018). Budist Uygur Metinlerinde Mandal Kılmak Töreni Üzerine, *Türkiyat Mecmuası*, *28*(1), 164-174. 25 Ocak 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/495831 sayfasından erişilmiştir.

Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Topaloğlu, B. (1989). Allah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (2) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Topçu, E. (2011). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (601-650).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Tumenbayar, Z. (2019). *Altun Yaruk'un (II. Kitap) Türkçe ve Moğolca Çevirilerinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Türker, Ö. & Bilgin Tiryaki, K. (Editörler). (2016). *İslâm Ahlâk Literatürü Ekoller ve Problemler.* Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

Uğur, F. (2019). *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Cehennem Algısı İle İslami Dönem Eserlerindeki Cehennem Algısının Karşılaştırılması.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.

URL-1,
http://idp.bbaw.de/database/oo_scroll_h.a4d?uid=5530394419;recnum=145337;indei=5 adresinden 21 Temmuz 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-2,
https://akademiye.org/tr/?p=635 adresinden 10 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-3,
http://turfan.bbaw.de/bilder/Turfan_deutsch_07-Druck.pdf adresinden 7 Eylül 2019 tarihinde erişilmiştir.

URL-4,
http://turfan.bbaw.de/ adresinden 7 Eylül 2019 tarihinde erişilmiştir.

URL-5,
http://dsr.nii.ac.jp/rarebook/01/index.html.en adresinden 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-6,
https://kimon.hosting.nyu.edu/sogdians/exhibits/show/matthew-s-exhibit/item/1160 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-7,
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564229 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-8,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hermitage_hall_359_-_12.jpg 2 Kasım 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-9,
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564229 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-10,
http://ankaenstitusu.com/turk-budizmi-turk-budist-kozmoloji-ve-mitolojisi/ 15 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-11,
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564229 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-12,
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564229 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-13,
https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/477212/?lng=en 16 Kasım 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-14,
http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u037202recto.jpg 16 Kasım 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-15,
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564229 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-16,
http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0752_seite2_detail1.jpg 6 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-17,
https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/477101?lng= 3 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-18,
http://mongolschinaandthesilkroad.blogspot.com/2015/11/xuastvanift-confession-book-of.html 9 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-19,
https://www.mdpi.com/2077-1444/9/7/212/htm 9 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-20,
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564229 27 Ekim 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-21,
http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0112_seite1.jpg 16 Kasım 2020 tarihinde erişilmiştir.

URL-22,
http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0072verso.jpg adresinden 7 Eylül 2019 tarihinde erişilmiştir.

Usta, M. (2005). *Altun Yaruk'a Ait Belgeler (451-500).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Uzunkaya, U. (2017). *Son Dönem Budist Uygur Edebiyatından İki Örnek (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin).* Yayınlanmamış doktora tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Uzunkaya, U. (2019). Eski Uygurca Uṣṇīṣavijayā-nāma-dhāraṇī üzerine, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, *16*, 108-113. 25 Ekim 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/802655 sayfasından erişilmiştir.

Yaman, Ü., Zengin, A. (2018). Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 58*(1), 178-211. 21 Mayıs 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/489492 sayfasından erişilmiştir.

Yıldız Altın, K. (2018). Uygur Türklerinin İnanç ve Uygulamalarında Toprak. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, *11*, 37-43. 7 Temmuz 2020 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/499622 sayfasından erişilmiştir.

Yücel, M. (2014). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (651-700).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ardahan.

Zeren, M. E. (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri.* Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.